

De sociale ongelijkheid aanpakken is één van de belangrijkste uitdagingen van de 21ste eeuw, maar hoe vertaalt zich dit in de gebouwde wereld? Hoe kunnen architecten de mondiale toename van ongelijkheid, en haar ideologie en economisch systeem, kritisch belichten vanuit een democratische visie op het metabolisme en de architectuur van de stad? In deze thesis toon ik op verschillende manieren aan hoe dit kan, wat de rol van architectuur en de architect is in deze processen en hoe ik als jonge toekomstige architect de toekomst van het beroep zie.

DAAN SILLEN

SOCIALE ONGELIJKHEID

EEN KRITIEK OP DE VERDEELDE STAD

SOCIALE ONGELIJKHEID EEN KRITIEK OP DE VERDEELDE STAD

DAAN SILLEN

UHASSELT

MASTEROPLEIDING ARCHITECTUUR

2015-2016

SOCIALE ONGELIJKHEID

EEN KRITIEK OP DE VERDEELDE STAD

DAAN SILLEN

**PROMOTOR: PROF. DR. SYLVAIN DE BLEECKERE
MASTERPROEF INGEDIEND TOT HET BEHALEN
VAN DE GRAAD MASTER OF SCIENCE IN DE
ARCHITECTUUR**

FACULTEIT ARCHITECTUUR & KUNST
SEMINARIE MENS & CULTUUR

'If you want to see what a society really believes in, look at what the biggest buildings of the horizon are dedicated',

Joseph Campbell

DANKWOORD

In de eerste plaats wil ik mijn promotor prof. dr. Sylvain de Bleekere bedanken. Zonder zijn vertrouwen, aanmoediging en steun had ik dit werk niet kunnen doen. Ook ben ik prof. Xavier Wrona dankbaar voor de leerrijke gesprekken en de boeiende ervaringen. Tot slot wil ik mijn familie en vrienden, en in het bijzonder mijn ouders, bedanken voor de onvoorwaardelijke steun. Zij hebben mij er tijdens de moeilijke momenten doorgelootst. Zonder bovenvermelde personen had ik nooit het vertrouwen gehad om mijn intuïtie en passies te volgen, kortom dit onderzoek te doen.

INHOUD

DANKWOORD	7
INHOUD	9
ABSTRACT	11
INLEIDING	13
Domein, thema, onderwerp	14
Onderzoek en methode	18
01 DE IDEOLOGIE VAN DE SOCIALE ONGELIJKHEID	23
1 Situering neoliberalisme	27
2 Stage <i>Est-ce Ainsi</i>	49
3 Debat <i>Klimaatzaak</i>	63
02 HET FINANCIËEL MECHANISME VAN DE SOCIALE ONGELIJKHEID	69
4 Luyendijks analyse van de financiële wereld	73
5 Form follows finance	95
6 Architecture as a Political Practice: Debt-free Island	131
03 DE STRIJD TEGEN SOCIALE ONGELIJKHEID	147
7 Piketty's ongelijkheidsstudie	151
8 Atkinsons oplossingen voor het ongelijkheidsprobleem	171
9 Rousseaus dialectisch proces van cultuurvorming	181
10 Sociale ongelijkheid en de gebouwde omgeving	187
BESLUIT	211
BIBLIOGRAFIE	215
LIJST VAN AFBEELDINGEN	225

ABSTRACT

Sociale ongelijkheid is het grootste dogma van onze tijd, maar hoe ongelijkheid zich in de gebouwde omgeving vertaalt, is echter onontgonnen terrein gebleven. Het onderzoek van de scriptie betreft de wijze waarop vanuit de optiek van architectuur de mondiale toename van ongelijkheid, en haar ideologie en economisch systeem, kritisch kan worden benaderd binnen het blikveld van een democratische visie op het metabolisme en de architectuur van de stad. Het onderzoek toont verschillende manieren waarop dergelijk onderzoek kan verlopen. De connectie tussen die benaderingswijzen is de figuur van de architect. Hij kan verbanden zien en oorzaken van problemen achterhalen waarvan hij zich daarvoor niet bewust was, wat van essentieel belang is als hij wil bijdragen tot oplossingen voor die problemen. Voorts wordt aangetoond dat de kritische aanpak van de ongelijkheid vanuit de architectuur bestaat in het opbouwen van een internationaal netwerk, waar deze scriptie verslag van doet. In de slotconclusie roept dit onderzoek op tot een herdefiniëring van het architectenberoep, indien de architect van betekenis wil zijn voor het aanpakken van de uitdagingen van de 21ste eeuw.

Social inequality is the biggest dogma of our society, but little is known of the way in which it is translated in the built environment. The research of this thesis addresses the way in which from the perspective of architecture, we can critique the global rise of inequality and its ideology and economic system, from a democratic stance on the metabolism and the architecture of the city. The research shows different methods of the way in which this can be executed. The connection between these approaches is the architect. He can see links and discover the causes of problems of which he previously wasn't aware of, which is essential if he wants to contribute in providing solutions for these problems. Furthermore, this thesis demonstrates that the critical approach of inequality out of the architectural field consists of building an international network, of which it reports. In the final conclusion this research calls for a redefinition of the architectural profession, if we want to be of any importance in tackling the challenges of the 21st century.

INLEIDING

In het eerste semester van mijn eerste masterjaar, het academiejaar 2014-2015, heb ik in het kader van het Erasmusprogramma een semester in Frankrijk aan de École Nationale Supérieure d'Architecture de Saint-Étienne gestudeerd. Hier heb ik onder leiding van prof. arch. Xavier Wrona de ontwerpstudio en het seminarie *Architecture as a Political Practice* gevolgd. De studio trachtte theoretisch en materialistisch onderzoek met elkaar te verweven met als doel een beter inzicht te krijgen in wat architecturaal onderzoek kan zijn. Het opzet was om vanuit socio-economische sleutelteksten een architectuurproject te ontwerpen. Ik had al langer een grote politieke interesse en die kwam in deze studio volledig tot uiting. Met Wrona ben ik contact blijven houden en in de zomer van 2015 heb ik een stage bij zijn bureau in Parijs, genaamd *Est-ce Ainsi*, gedaan. Deze stage paste, net als mijn stage in Kaapstad de zomer daarvoor, ook in mijn zoektocht naar de maatschappelijke relevantie van architectuur. In Kaapstad werkte ik bij *PJ Carew Consulting*, een multidisciplinair bureau, waar architecten, ingenieurs en beleidsmakers oplossingen zoeken voor het milieuvriendelijk maken van grootschalige projecten. Zoals ik in deel twee in hoofdstuk 2 *Stage Est-ce Ainsi* beschrijf, heb ik tijdens mijn stage in Parijs vooral onderzoek gedaan dat in dezelfde lijn lag van de ontwerpstudio en het seminarie dat ik tijdens mijn Erasmusuitwisseling in Saint-Étienne gevolgd heb. Ik kreeg er de kans om mijn onderzoeksinteresse verder te definiëren. Deze ligt binnen de politieke economie van architectuurontwerp, de relatie tussen de gebouwde omgeving en maatschappelijke

ontwikkelingen en de stedelijke politieke ecologie.

Voor de hand liggend was dan ook mijn keuze om mij voor mijn masterscriptie in het domein van **de moderne democratie** te begeven. Men vraagt zich steeds meer af of er vandaag nog wel van een democratische samenleving kan worden gesproken, kijkend naar de alsmaar toenemende kloof tussen arm en rijk, het doorgeschoten kapitalisme, de crisissen en praktijken in de zwalpende financiële sector... De democratie is gebaseerd op het menselijke gelijkheidsideaal en toch is ongelijkheid een van de grootste maatschappelijke problemen van onze tijd. Vrijheid en gelijkheid hebben sinds de implementatie van de verlichtingsidealen na de Franse revolutie altijd op gespannen voet gestaan en we zijn er schijnbaar nog steeds niet in geslaagd beiden met elkaar te verzoenen. Sterker nog, zoals Piketty met zijn uitgebreide en ver teruggaande studie over ongelijkheid aantoont, gaan we richting een steeds ongelijker wordende samenleving en is de aloude kwestie van vrijheid en gelijkheid actueler dan ooit.

De inhoud van deze scriptie staat in het teken van het thema **ongelijkheid**. De groeiende sociale ongelijkheid is het grootste dogma van de moderne democratie. Zowel links en rechts als rijk en arm zijn ervan overtuigd dat de wereld gelijkjer zou moeten zijn dan dat hij nu is. In deel 3 *De strijd tegen sociale ongelijkheid* komt het thema expliciet aan bod. In dit deel vindt u een verwerking van enkele sleutelteksten over ongelijkheid door de ogen van een student-architect en bespreek ik hoe de architect en de architectuur van de stad in relatie staan tot dit fenomeen.

Via deze scriptie heb ik getracht meer inzicht te verkrijgen in hoe de stijgende ongelijkheid van de afgelopen decennia vertaald is in de stad en zijn architectuur en wat de rol van de architectuurpraktijk kan zijn in het tegengaan van ongelijkheid. Het onderwerp **ongelijkheid en architectuur** moet vandaag meer dan ooit bevraagd worden.

Als oorzaak voor de mondiale toename van sociale ongelijkheid halen veel critici het neoliberalisme aan. De term neoliberalisme wordt vaak gebruikt om het huidige politieke, economische en sociale klimaat te duiden en dan vooral in negatieve zin. Het neoliberalisme wordt overladen met alle zonden van Israël, gaande van de dreigende ecologische catastrofe tot de wanpraktijken in de financiële sector. Belangrijk is dus om de hedendaagse infrastructuur te bekijken in het licht van neoliberale schrijfsels, kritiek en denken. Architectuur heeft altijd de heersende ideologie gevolgd en doet dit nog steeds, hoewel men zou denken dat dit iets uit het verleden is. Vandaag volgt het de meer subtiele en ongreepbare macht van het kapitalisme. Dit is een proces dat zeer duidelijk kan worden waargenomen in de ontwikkeling van hedendaagse megasteden. In bijvoorbeeld China is het bouwen van steden *booming business*. China bouwt steden aan een ongelooflijk tempo, maar de meeste van hen blijven lege spooksteden. Het lijkt alsof ze steden bouwen om mensen erin te laten investeren en niet om ze erin te laten wonen. De infiltratie van privaat bezit in steden maakt er commerciële producten van. In het licht van het alsmaar toenemende aandeel van de wereldbevolking dat

in steden woont, is het duidelijk dat deze fenomenen van naderbij bekeken dienen te worden. Vooral de populatie van grootsteden in ontwikkelingslanden groeit aan in een ijtempo. Steden bouwen op de juiste wijze is cruciaal voor de toekomst van de mens op aarde. Hoe is het dan mogelijk dat wij ze bouwen voor gegoede mensen om in te investeren, eerder dan steden voor mensen om adequaat, laat staan gelukkig, in te leven? Wat is de rol van de architect in deze kwestie? Ik beweer dat als architectuur een antropologische functie heeft, zoals die van bijvoorbeeld geneeskunde, het een vitale en kritische rol in deze processen moet spelen, in plaats van gedwee de machthebbende ideologie te volgen. Vandaar dat mijn onderzoeksvraag de volgende is: **Hoe kunnen we als architecten de mondiale toename van ongelijkheid, en haar ideologie en economisch systeem, kritisch belichten vanuit een democratische visie op het metabolisme en de architectuur van de stad?** Aan de hand van literatuurstudie en persoonlijke ervaringen beantwoord ik deze vraag.

Mijn scriptie bestaat uit drie delen. In het eerste deel zoom ik in op de ideologie van de sociale ongelijkheid: het neoliberalisme. Dit eerste deel heeft dan ook als titel *De ideologie van de sociale ongelijkheid* en bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk, hoofdstuk 1 *Situering neoliberalisme*, van dit deel heb ik getracht het begrip neoliberalisme te duiden. Als bron voor deze duiding heb ik hoofdzakelijk het boek *Levensbeschouwing* van Sylvain de Bleekere gehanteerd. In elk van de overige twee hoofdstukken, hoofdstuk 2 *stage Est-ce Ainsi* en hoofdstuk 3 *Debat Klimaatzaak*, van dit deel heb ik een persoonlijke ervaring in de context van het neoliberalisme uitgelicht.

Na de beschrijving van de ideologie van sociale ongelijkheid wordt in het daaropvolgende deel de focus verschoven naar het bijhorende economische systeem: het kapitalisme. Aangezien de financiële wereld als de ‘stoommachine’ van onze tijd kan worden beschouwd, zal in dit tweede deel, getiteld *Het financieel mechanisme van de sociale ongelijkheid*, het boek *Dit kan niet waar zijn* van Joris Luyendijk als hoofdbron dienen. Vanuit een antropologisch perspectief doorgrondt en ontleedt Luyendijk hierin de financiële sector en gaat hij op zoek naar de oorzaak van de financiële crisis in 2008. In het eerste hoofdstuk van deel twee hoofdstuk 4 *Luyendijks analyse van de financiële wereld* geef ik een persoonlijke verwerking van Luyendijks boek en in hoofdstuk 5 *Form follows finance* kijk ik hoe de door Luyendijk aangehaalde werking van de financiële wereld zijn invloed heeft op de gebouwde omgeving. Luyendijk heeft zijn onderzoek over de financiële wereld in de Londense City en Canary Wharf gevoerd, zij

vormen samen het hart van de financiële sector van Groot-Brittannië, maar ook voor een groot deel van de rest van de wereld. Daarom dat ik in de dit hoofdstuk inzoom op de planning en de architectuur van de City en Canary Wharf, en van Londen in het algemeen om te achterhalen welke invloed deze sector heeft op de stad en zijn architectuur. Dit doe ik aan de hand van de onderzoekspaper *Architecture and crisis: re-inventing the icon, re-imag(in)ing London and re-branding the City* van onderzoekster aan de Universiteit van Manchester Maria Kaika en de Franstalige documentaire *Mainmise sur les Villes* van de zender Arte. Het laatste hoofdstuk, hoofdstuk 6 *Architecture as a Political Practice: Debt-free Island*, van deel twee gaat over de ontwerpstudio die ik tijdens het Erasmusprogramma in het academiejaar 2014-2015 volgde aan de École Nationale Supérieure de Saint-Étienne. In deze ontwerpstudio werd het kapitalisme kritisch belicht en werkte ik een project uit rond het, daar mee in de hand gaande, schuldenprobleem, vertrekkend vanuit het boek *The indebted man* van Maurizio Lazzarato.

Na de ideologie en het financieel mechanisme van de sociale ongelijkheid te hebben toegelicht, ga ik in het derde en laatste deel, genaamd *De strijd tegen sociale ongelijkheid*, over naar de bestrijding ervan. In het eerste hoofdstuk hiervan, hoofdstuk 7 *Piketty's ongelijkheidsstudie* wordt ingegaan op de ongelijkheidstudie van Franse econoom Thomas Piketty. Hier verwerk ik Piketty's boek *Capital in the Twenty-First Century*, waarin hij de drijvende krachten achter de accumulatie en verdeling van kapitaal onderzoekt en de Britse BBC-documentairereeks *The Super-Rich and Us* die nagaat hoe ongelijkheid zich in Groot-

Brittannië heeft gemanifesteerd. Deze documentaire verwerk ik omdat ze bestaat uit interviews met sleutelfiguren in deze problematiek en ze interessante verbanden blootlegt tussen ongelijkheid en het gevoerde beleid in Groot-Brittannië, het meest ongelijke land van de EU, van de afgelopen decennia. Vervolgens verwerk ik in hoofdstuk 8 *Atkinsons oplossingen voor het ongelijkheidsprobleem* het boek *Inequality: What can be done?* van Anthony Atkinson, waarin concrete oplossingen worden gegeven voor het ongelijkheidsprobleem. Onontbeerlijk bij het benaderen van ongelijkheid is het ter hand nemen van *Het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau* van R.F. Beerling, waarin aangetoond wordt dat Rousseau in zijn tijd al over deze problematiek nadacht. In hoofdstuk 9 *Rousseaus dialectisch proces van cultuurvorming* bespreek ik Rousseaus visies op ongelijkheid kort aan de hand van dit boek van Beerling. In het vierde en laatste hoofdstuk, hoofdstuk 10 *Sociale ongelijkheid en de gebouwde omgeving*, van dit derde deel beschrijf ik hoe ongelijkheid gelinkt kan worden met architectuur en stedelijke processen. Hierin gebruik ik het boek *Metropolisarchitectuur* van Ludwig Hilbersheimer om kort in te gaan op de eerste pogingen tot de ontwikkeling van een gelijke stad in de 20ste eeuw. Daarna verwerkte ik het op de site *Architectural Review* gepubliceerde artikel *Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission* geschreven door architect Reinier de Graaf, partner van onder andere Rem Koolhaas bij OMA en hoofd van AMO, hun onderzoekstak. Hierin linkt de Graaf het historische ongelijkheidsonderzoek van Piketty met de 20ste en 21ste

eeuwse ontwikkelingen en stromingen in architectuur. Om vervolgens in te gaan op de impact van ongelijkheid op de stad Londen aan de hand van aflevering één van de boven reeds aangehaalde documentairereeks *The Super-Rich and Us*.

Tot slot hebben de drie delen van het corpus geleid tot een algemeen besluit. Hiernaast wil ik nog volgende twee verduidelijkingen meegeven. Bij het citeren van de hierboven besproken bronnen heb ik een Engelse bron in het Engels geciteerd en zijn de citaten van Franse bronnen door mij vertaald naar het Nederlands. In dit onderzoek benader ik sociale ongelijkheid. Wanneer ik in wat volgt het woord ‘ongelijkheid’ gebruik slaat dit dus op sociale ongelijkheid. Wanneer dat niet zo, is vermeld ik de volledige naam van het soort ongelijkheid, bijvoorbeeld ‘economische ongelijkheid’.

01

DE IDEOLOGIE VAN DE
SOCIALE ONGELIJKHEID

Afb.3, Terrapop, Neo-Feudalism (17.10.2012)

1

SITUERING
NEOLIBERALISME

De algemene situering

Als een architect op een weloverwogen manier wenst mee te bouwen aan de wereld van morgen dient hij ook inzicht te hebben in de ideologie van zijn tijd, die schuilgaat achter de maatschappelijke transitie van onze samenleving in de 21ste eeuw is de alsmear toenemende sociale ongelijkheid. Als we het fenomeen van de ongelijkheid naderbij bekijken, komen we al gauw uit bij het neoliberalisme. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de extensieve ongelijkheidsstudie van Piketty, waarin te lezen valt dat er een enorme toename is in sociale ongelijkheid sinds de opkomst van het neoliberalisme eind jaren zeventig. (Piketty, 2014).

De Encyclopædia Britannica geeft de volgende definitie voor neoliberalisme: ‘Neoliberalism is an ideology and policy model that emphasizes the value of free market competition. Although there is considerable debate as to the defining features of neoliberal thought and practice, it is most commonly associated with laissez-faire economics. In particular, neoliberalism is often characterized in terms of its belief in sustained economic growth as the means to achieve human progress, its confidence in free markets as the most-efficient allocation of resources, its emphasis on minimal state intervention in economic and social affairs, and its commitment to the freedom of trade and capital...’ (Smith, 2014).

Ik wil weten hoe de maatschappij waarvan ik deel uit maak, en waar ik ook professioneel in zal gaan meedraaien eens ik ben afgestudeerd, werkt en hoe ik er als architect een positieve maatschappelijke impact op kan hebben. In deze zoektocht wil ik met een zo open mogelijke geest te werk gaan en me niet laten duwen in een links of een rechts hokje. Ik wens me zo min mogelijk te verliezen in de eeuwige strijd tussen links en rechts en wil op basis van feiten en niet overtuigingen onze maatschappij analyseren vanuit een kritische visie op de architectuur en het metabolisme van de stad. Ik stel het adagium van Spinoza hier graag voor mezelf voorop ‘non flere, non ridere, sed intelligere (niet belamenteren, niet beschimpen, maar begrijpen)’. (De Dijn, 2010).

Kortom is neoliberalisme het idee dat de maatschappij gevormd moet worden door de vrije markt. De economie moet gedereguleerd en geprivatiseerd zijn. Het vertrekt vanuit het idee dat wat in de private sector werkt, ook werkt in de publieke sector. Maar hierbij stopt het echter niet. Neoliberalisme houdt ook de idee in dat de publieke sector niet enkel de regels van de private sector moet volgen, maar dat het ook de private sector moet subsidiëren, daarvan weten we dat ze nu het bezit is van een steeds kleiner wordende groep kapitalisten. Neoliberalisme begon zijn huidige hoogtepunt te bereiken in de late jaren zeventig, maar heeft zijn wortels in het liberale humanisme van de verlichting of het klassieke liberalisme, het geloof dat mensen vrij waren om hun leven te leiden zonder grote overheidsinmenging. (Nahon en Ziv,

2014).

Wat heeft neoliberalisme te maken met klassiek liberalisme en waarom is dat van belang? Neoliberalisme is niet helemaal nieuw op zichzelf maar is een nieuwe kijk op klassiek liberalisme. Neoliberalisme gebruikt de taal en leerstellingen van klassiek liberalisme op manieren die nu de belangen van grote multinationals ten goede komt. Bijvoorbeeld veel van de leerstellingen van het liberalisme waren uitgevaardigd in de naam van gelijkheid, dat betekent dat de vrije markt beleidsvoeringen verondersteld werden mensen een gelijke kans in de markt te geven. Onder neoliberalisme daarentegen verliest de vrije markt zijn banden met democratische idealen en geeft in de plaats daarvan kapitalisten de mogelijkheid markten te openen die daarvoor niet beschikbaar waren. In principe wordt de vrije markt steeds vrijer voor rijke kapitalisten en minder vrij voor al de rest. (Nahon en Ziv, 2014).

Een goed voorbeeld hiervan zijn TiSA, T-TIP en TPP. Dit zijn in het geheim opgestelde handelsverdragen die de Verenigde Staten met o.a. de Europese Unie wil afsluiten. Het Trade in Services Agreement (TiSA) bijvoorbeeld is het grootste handelsverdrag in de geschiedenis. De 52 naties betrokken in dit verdrag, onder meer de Europese Unie en de Verenigde Staten, maken samen twee derde uit van het bruto 'binnenlands' product van de wereld. Het verdrag beoogt een wereldwijde liberalisering van de dienstensector, waaronder de banken- en transportsector. De geheimhouding rond het verdrag werd verbroken toen in juni 2014 via WikiLeaks

een ontwerp uitlekte van de bijlage inzake financiële dienstverlening uit het voorgesteld verdrag (WikiLeaks, 2015). Er is internationaal veel kritiek geuit op deze heimelijke akkoorden, o.a. door vooraanstaande academici zoals Nobelprijswinnaar voor economie Joseph Stiglitz. Hij zegt het volgende over deze zogenaamd 'vrije' handelsverdragen: 'Rules and regulations determine the kind of economy and society in which people live. They affect relative bargaining power, with important implications for inequality, a growing problem around the world. The question is whether we should allow rich corporations to use provisions hidden in so-called trade agreements to dictate how we will live in the 21st century. I hope citizens in the US, Europe and the Pacific answer with a resounding no.' (Stiglitz, 2015).

De econoom Adam Smith wordt door velen gezien als de grondlegger van ons huidig economisch stelsel en als een van de grondleggers van het klassiek liberalisme met zijn in 1776 verschenen boek *The Wealth of Nations*. Hij wordt vaak geassocieerd met het neoliberalisme. Logisch aangezien het neoliberalisme de huidige dominerende ideologie is en een doorgedraaid kapitalisme het bijbehorende economisch systeem. In *The Wealth of Nations* betoogde hij dat de markten geregeerd worden door de zogenaamde 'invisible hand' en dat ze daarom minimale tussenkomst van de overheid zouden moeten hebben. De pijlers van zijn vrije markttheorie waren eigenbelang en competitie. Smith was ervan overtuigd dat het nastreven van het eigen individuele belang ook zou resulteren in het grootste maatschappelijke belang (Nahon

en Ziv, 2014).

Hoewel neoliberalisme een discours is dat we niet noodzakelijk kunnen zien, heeft het echte materiële effecten op vele aspecten van ons leven. Laten we het Amerikaanse schoolsysteem als voorbeeld nemen van hoe bedrijfsbelangen in publieke systemen zijn geïnfiltreerd. De in 2014 uitgebrachte documentaire *Ivory Tower* doet dit fenomeen in het Amerikaans onderwijs uitgebreid uit de doeken. In het verleden waren publieke scholen in de Verenigde Staten opgericht om gratis opvoeding te geven en zo de liberale humanistische ideeën van vrijheid en gelijkheid te promoten, maar met de opkomst van het neoliberalisme en interne schoolhervormingsbewegingen zijn de lijnen tussen publiek en privaat onderwijs vervaagd. Wat we nu zien zijn grote private investeringen van private individuen en bedrijven. In naam van vrijheid gebruiken neoliberalen de *business* geladen taal van keuze, vrije markt en deregulatie om publieke scholen te ontmantelen en dan opnieuw op te bouwen in de geest van een op winst gericht bedrijf. Dit gebeurt allemaal met het gebruik van taal die lieflijk en bevrijdend klinkt, maar uiteindelijk niet echt vragen doet oproepen door het algemene publiek. Terwijl grote op winst gerichte bedrijven de publieke sector naar zich toe trekken, zien we de wederkerige investering van geld van publieke scholen in private bedrijven (Rossi, 2014). Het schoolsysteem in de Verenigde Staten is slechts één van de vele voorbeelden. Je hoeft niet ver te kijken om neoliberalisme aan het werk te zien: het redden van banken, de gezondheidszorg die niet als een recht maar

als een goed wordt gezien, de ontbinding of het omzeilen van vakbonden, de privatisering van vooraf publieke entiteiten zoals gevangenissen... Opvallend is dat neoliberalisme overall is en het niet gelimiteerd is tot één politieke partij. Het is terzelfdertijd rechts en links, conservatief en liberaal, hetgeen het zeer moeilijk maakt om tegen in te gaan. (Jans, 2015).

Dan is er nog het neoliberale (besparings) mantra 'there is no alternative'. Het neoliberalisme wordt geassocieerd met globalisatie, met een toename van handel en geldstromen die vaak een machtsverschuiving van de staat naar de vrije markten teweegbrachten op een manier dat regeringen weinig andere keuze hadden dan het adopteren van neoliberale beleidsmaatregelen om economische competitiviteit te behouden. Maar, zoals academici allerhande hebben aangetoond, hebben sociaaldemocratische landen net zo goed geboerd onder condities van globalisering dan hun neoliberale tegenhangers, en vele ontwikkelingslanden faalden te floreren ondanks het volgen van een neoliberale agenda. Voor veel critici, is neoliberalisme dan ook de oorzaak van, niet de oplossing voor, sociale ongelijkheid in de wereld. (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 1, 2015).

De utopie

Afb. 4, Gary Cooper als Howard Roark in een verfilming van *The Fountainhead*. Via Courtesy King Vidor, *The Fountainhead* (Warner Brothers, 1949). Beeld uit *Metropolis Magazine*.

In het boek *Fountainhead* van Ayn Rand (1905-1982), dat ik toevallig net aan het lezen was tijdens de voorbereiding van deze thesis, wordt de figuur van de architect gebruikt om de ideale man volgens Rand's filosofie van het objectivisme te belichamen. Het is de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis die de boeken van Ayn Rand nog niet zo lang geleden in verband bracht met het neoliberalisme. Met haar romans:

The Fountainhead (1943) en *Atlas Shrugged* (1957) heeft Rand haar filosofie van het objectivisme aan miljoenen lezers geïntroduceerd: een onbuigzame verdediging van het eigenbelang als motor van de vooruitgang. Ze werkte in deze romans haar kapitalistische utopie uit als tegenhanger van het communisme dat ze tijdens haar jeugd in Rusland had ervaren. Beide boeken zijn uitgebreide portretten van sterke heroïsche individuen die hun leven standvastig leiden volgens de filosofische principes van Rand (Zuidhof, 2012). In *The Fountainhead* is deze heroïsche figuur die de ideale man als romanfiguur moest belichamen, een architect. Dit personage heet Howard Roark, hij is een eigenzinnige architect die moderne wolkenkrabbers wil bouwen, maar hij wordt omgeven door collega's die aanhangers zijn van een meer klassieke bouwcultuur. Roark stelt de triomf van het individualisme voor over het trage stagnerende collectivisme. Beide romans zijn odes aan de vrije markt die beide het neoliberale mantra 'Greed is good' promoten. Mijn bedenking is dat als de architect wordt opgevoerd als hoofdfiguur om het neoliberalisme te promoten, hij dan ook een rol zou moeten kunnen spelen in het ombuigen van deze ideologie (Achterhuis, *De Utopie van de Vrije Markt*, 2010).

Aan de hand van Rand's andere bestseller *Atlas Shrugged* laat filosoof Hans Achterhuis in zijn boek *De utopie van de vrije markt zien* dat er wel degelijk een manifest van het neoliberalisme bestaat. In de Verenigde Staten geldt dit boek, na de Bijbel, als het belangrijkste boek van de afgelopen eeuw. Achterhuis toont met zijn boek aan dat het neoliberalisme net zoals het communisme ontstaan is vanuit een utopie. *Atlas Shrugged* gaat over een elite van neoliberale

utopisten die de bestaande samenleving volledig kapotmaken, waarna ze de nieuwe wereld van het ultrakapitalisme op kunnen bouwen. Achterhuis oppert dat Rand met dit boek de blauwdruk vormde voor Milton Friedman en zijn ‘Chicago Boys’, die hun manifest hebben neergeschreven in een lijvig boek getiteld *El Ladrillo*. Aan de hand van een militaire coup hebben zij de neoliberale utopie in het Chili van Pinochet versneld ingevoerd. Bovendien was niemand minder dan Alan Greenspan, tot 2006 de president van de Amerikaanse Federal Reserve Bank, bevriend met Ayn Rand. Rand was diens ideologische inspirator voor het onwikkelen van een monetaire politiek in onze geglobaliseerde wereld die, zoals de kredietcrisis laat zien, letterlijk ieder mens raakt. Achterhuis heeft de utopie van Rand bestudeerd omdat hij ervan overtuigd is dat dit noodzakelijk is als we willen weten hoe bepaalde utopische beelden de Verenigde Staten, maar ook de rest van de wereld nog steeds in hun greep houden. (Idem).

In een interview op de Nederlandse publieke omroep VPRO geeft Achterhuis een voorbeeld uit zijn boek van een van de gevolgen voor de samenleving als iedereen volgens de individualistische filosofie van Rand zou leven, waar de hele samenleving een markt is geworden en elke menselijke relatie een marktrelatie is geworden. Een marktrelatie betekent dat alles volgens betaling gebeurt en je niet iets uit empathie zou doen zonder iets in ruil terug te verwachten. Achterhuis haalt een andere Nederlandse filosoof genaamd Jan Vorstenbosch aan die in zijn boek *Zorg. Een filosofische analyse* de volgende opmerkelijke uitspraak doet: “zorgen voor”, is “zorgen dat” geworden’. Hij bemerkt dat het werkwoord

‘zorgen’ op twee manieren gebruikt kan worden. ‘Zorgen dat’ betekent dat je iets in orde brengt, bijvoorbeeld: ik zorg dat je glaasje water klaarstaat. ‘Zorgen voor’ gaat verder, want hier ga je een persoonlijke relatie aan. Op ‘zorgen voor’ kan je geen vaste tijd kleven. Het voorbereidende werk voor zorg, bijvoorbeeld inkopen doen voor een ziekenhuis, kan je via de markt organiseren, dit is immers ‘zorgen dat’. Als je het zorgproces zelf, dus ‘zorgen voor’, zou organiseren via marktprincipes dan zou een verpleegster bijvoorbeeld niet een spontaan gesprek met een patiënt kunnen aanknopen. Ze zou dan moeten werken volgens zorgminuten, waarbij elke minuut een bepaalde hoeveelheid geld kost, waardoor ‘zorgen voor’ bijgevolg ‘zorgen dat’ is geworden, een evolutie die in Nederland al sterk merkbaar is. Dit geeft dus weer dat als je het marktprincipe dat Rand en Greenspan promoten zou uitbreiden naar alle sectoren van de maatschappij, we dus met hele grote problemen opgezadeld zouden zitten vermits dit principe met veel sectoren niet te verzoenen valt (Achterhuis, Hans Achterhuis & Ernest van der Kwast, 2010).

Dat er een neoliberale utopie bestaat, valt volgens Achterhuis niet te ontkennen. In 1949 heeft de destijds grote liberale voorman Von Hayek in zijn boek *The Road to Serfdom* immers uitdrukkelijk gepleit voor de ontwikkeling van een liberale utopie: ‘What we lack is a liberal Utopia, a program which seems neither a mere defense of things as they are nor a diluted kind of socialism, but a truly liberal radicalism which does not spare the susceptibilities of the mighty (including the trade unions), which is not too severely practical, and which does not confine itself to what appears today as politically possible.’ (Hayek, 1949). Er is toen hard

aan die liberale utopie gewerkt, zodat er een alternatief was toen de verzorgingsstaat in de problemen kwam, eind jaren 70. De liberalen stonden toen klaar met hun utopie. Von Hayek wilde een utopie ontwikkelen en dat is dus ook gebeurd. Nu weten we dat het neoliberalisme uiteindelijk ook geen goed alternatief is gebleken voor de ineengestorte welvaartstaat. Achterhuis schrijft ook in zijn boek dat de integrale markt zoals wij die kennen allesbehalve een natuurverschijnsel is, zoals veel neoliberalen propageren. Hij is in de 18e eeuw door overheden georganiseerd (Achterhuis, Hans Achterhuis & Ernest van der Kwast, 2010).

De ideologie

Waar Achterhuis oppert dat het neoliberalisme wel degelijk een manifest had en er wel degelijk een neoliberale utopie bestaat, beschrijft filosoof Sylvain De Bleeckere in zijn boek *Levensbeschouwing* in het hoofdstuk *(Neo)liberalisme* de ideologische oorsprong en ontwikkeling van het neoliberalisme. Hij beschrijft het neoliberalisme vanuit zijn oorsprong in de verlichtingsideeën van Hegel. Hij begint dit hoofdstuk met de volgende quote van Archie Brown: ‘As an alternative way to organize human society, communism turned out to have been a terrible failure.’ (De Bleeckere, 2015, 158). Met deze quote suggereert hij dat er een strijd tussen het communisme en het liberalisme woedde, waarbij slechts één van de twee zich kon kronen tot overwinnaar. Zowel het liberalisme als het communisme zijn echter uit de verlichtingsideeën van Hegel voortgekomen. Hegel beschrijft

de ideale staat als het einddoel van de ontwikkeling van de Idee van de Vrijheid. Dat einddoel wordt voor het eerst bereikt met de moderne rechtsstaat. Volgens Marx moest er echter nog een stap verder gegaan worden dan de bezegeling van de moderne rechtsstaat. Volgens hem kon de rationaliteit van de Idee van de Vrijheid enkel haar voltooiing vinden in de gerealiseerde Idee van de Gelijkheid. De dictatuur van het proletariaat was daartoe onontbeerlijk. Het was de taak van de communistische partij om de moderne rechtsstaat over te nemen en om te vormen. Het stadium van de Ideale Staat zou pas door dit soort omwenteling bereikt kunnen worden. Het marxisme eiste Hegels claim ‘de absolute wetenschap’ bereikt te hebben voor zichzelf op, en weigerde daarom de term ideologie voor zichzelf te gebruiken. Op die manier installeerde het marxisme de strijd tussen het liberalisme en het communisme in de kern van het theoretische en politieke debat over het geslaagde einde van de geschiedenis (Idem, 158-163).

De Bleeckere schrijft dat ‘voor de liberalen de vrije rechtsstaat synoniem was voor de geslaagde onderneming van de geschiedenis, terwijl voor de communisten die moderne rechtsstaat enkel het voorportaal vormde voor de enige echte moderne staat, de communistische’ (Idem, 163). Dit vormde de basis voor de ideologische pennenstrijd die later in de Koude Oorlog zou uitdraaien. De val van de Muur van Berlijn vormde het einde van deze intellectuele strijd waarbij het communisme als verliezer uit de bus kwam. Het Rode Gevaar was uitgeschakeld waardoor er slechts één ideologie op het toneel overschoot, het liberalisme. De Idee van de Vrijheid was dus de winnaar in de moderne Ideeënstrijd.

Zoals De Bleekere schrijft mocht het liberalisme van nu af de lauwerkrans van de moderne revolutie dragen. Hij citeert hierbij een stuk tekst uit de korte nota van Gandon getiteld *Archéologie de l'idée démocratique*: 'Ver van alleen maar een politieke en economische doctrine te zijn, is het liberalisme de spil zelf van de politieke moderniteit, op basis waarvan zich al de maatschappelijke projecten definiëren.' (Idem, 165). De ideologische wedren werd gewonnen door het liberalisme dat zich actualiseerde in het neoliberalisme. (Idem, 163-165).

Vervolgens bespreekt De Bleekere de Amerikaanse politicoloog en filosoof Francis Fukuyama, die het feit ondersteunt dat de Idee van de Vrijheid zich tot overwinnaar heeft gekroond. In zijn boek *The End of History and the Last Man* hanteert 'Fukuyama de hegeliaanse logica van de Franse filosoof Francis Koyève om het succes van de liberale democratieën, die nadien samen de Europese Unie hebben opgericht, uit te roepen tot het einde van de Universele Geschiedenis en daarmee ook 'het einde van de filosofie' af te kondigen.' (Idem, 165). De Verenigde Staten van Amerika en de Europese landen leven daardoor volgens Fukuyama nu in 'the post-historical world' (Idem, 166). Deze politieke, neoliberale analyse herhaalde hij in 2011 in *The Origin of Political Order from Prehuman Times to the French Revolution*. Hierin trad hij volgens De Bleekere op als de meest gekende ideoloog van het Amerikaanse neoliberalisme, ook wel neoconservatisme genoemd. Fukuyama was nauw betrokken bij het neoliberale beleid van Reagan en Bush. De eerste schilderde de Sovjet-Unie herhaaldelijk af als een duivels rijk en het presidentschap van de tweede wordt gezien als het hoogtepunt van het neoliberalisme (Idem, 166-167).

De triomferende ideologie van het neoliberalisme heeft de wereld nog steeds in zijn greep en bijvoorbeeld de financiële crisis van 2007-2008 en haar mondiale nasleep laten zien dat de hele wereldbevolking daar nog steeds de gevolgen van draagt. De reductie van de staat en dereguleringen van steeds meer facetten van de markt, om de vrije markt zo 'vrij' mogelijk te maken, waren stokpaardjes voor de neoliberalen die aan de oorzaak lagen van deze financiële crisis. De Bleekere geeft hier volgende treffende uitspraak over: 'Voor het neoliberalisme zijn de begrippen 'staat' en 'overheid' met het communistische virus besmet.' (Idem, 168). Merkwaardig is dat dit neoliberale beleid aan democratische staten wordt opgedrongen via instanties zoals de Wereldbank en zelfs de Europese Commissie, instellingen waarvan de leden niet direct door burgers worden verkozen. Men zou denken dat men na de recente bankencrisis van koers is veranderd, maar de neoliberale idealen wegen nog even sterk of sterker door op het beleid en wel in de vorm van besparingsmaatregelen en het verder afknabbelen van de macht van de overheid. De Bleekere verwoordt dit fenomeen als volgt: 'De ideologische euforie, bezongen in Fukuyama's theoretische lofzang over 'het einde van de geschiedenis' en 'het einde van de ideologieën', hebben aan de neoliberale dogma's' nog meer gewicht gegeven.' (Idem, 168). Tegenover dit triomferende geluid van het neoliberalisme staat het feit dat talrijke landen vechten tegen torenhoge schulden en de ene besparingsmaatregel na de andere invoeren om deze schuldenlast weg te werken (Idem, 168-169).

Een andere kritiek op het neoliberalisme is dat het de vrijheid van het individu bejubelt, terwijl het individu

wordt overladen door reclame die het individu manipuleert, bezet en stuurt. Dit geeft de eigen contradictie van het neoliberalisme weer. We moeten ons als goede consument voortdurend herdefiniëren door de stroom reclame die op ons wordt afgevuurd. De Britse socioloog Colin Crouch typeert in deze zin het model in de VS als een ‘post-democracy’, waarvan hij de ‘de commercialisering van het burgerschap’ ziet als een overheersende, negatieve evolutie. Volgens diezelfde Crouch zorgt het gegeven dat grote succesvolle multinationals als machtiger aanzien worden dan regeringen en die ‘onveranderlijke ideologie’ voor een ‘chronisch gebrek aan zelfvertrouwen bij politici op alle niveaus’ (Idem, 170). Het neoliberalisme lijkt het fenomeen van de democratie als een vanzelfsprekendheid te bezitten, hoewel de gelijkstelling van democratie en liberalisme niet zomaar vanzelfsprekend is. Als grote winnares van de moderne ideeënstrijd en als het hoogtepunt van de menselijke revolutie haalt Fukuyama de term ‘liberale democratie’ echter voortdurend aan (Idem, 170-171).

Tot slot schrijft de Bleekere dat in de VS en de staten van de EU de Ideologie en de werkelijkheid onafscheidelijk zijn en dat de Ideologie met name de politieke en economische werkelijkheid vormt in deze staten. Hij stelt dat ‘de werkelijkheid van de ideeën de motor vormt van de menselijke gang doorheen de tijd, de evolutie genoemd’ (Idem, 172). Tot dat project behoren volgens hem de politieke en economische wetenschappen, de wetenschappen die de maatschappij ordenen. De wetenschap op zich is, volgens de filosoof, de ideologische macht van het moderniseringsproject van de mensheid. Dit brengt hij in verband met het fenomeen

van de managers. Deze zijn allemaal gevormd aan Westerse universiteiten waar ze allen dezelfde ideologie ingeprent krijgen, een ideologie die ze dan als priesters uitdragen (Idem, 172). De Bleekere concludeert: ‘In het debat over ‘het einde van de geschiedenis’, in het discours over het marxisme versus het liberalisme, wordt de Ideologie zelf vergeten. Het vermeende einde van de ideologieën schrijft helemaal niet het einde van de Ideologie. Het maakt deel uit van een dynamiek die het grote vergeten heeft voortgebracht en in stand houdt. De werkelijkheid van de Idee vormt het wezen van de Ideologie, maar de werkelijkheid van de Idee zelf verbergt een grote werkelijkheid waarvan de waarde door geen enkele Ideologie kan worden omschreven of omvat.’ (Idem, 172).

Kritiek

In zijn publicatie *The Terror of Neoliberalism: Rethinking the Significance of Cultural Politics* geeft de Amerikaans-Canadese professor, cultuurcriticus en schrijver Henry Giroux een kritisch beeld van het neoliberalisme dat zeer volledig is. Hij schrijft dat de essentie van democratie onder het neoliberalisme botweg het verdienen van geld is geworden. Hierbij is de vrije markt een sjabloon voor alle sociale relaties. Alles wat niet in de wetten van de markt past, telt eigenlijk gewoon niet, verduidelijkt Giroux verder. Ook merkt hij op dat er een ongelooflijke grote transfer van publieke rijkdom naar de private sector is. Men probeert zowat alles te privatiseren. Men probeert de zakenwereld te dereguleren. Men probeert eigenlijk alle instituties en organisaties die het algemeen

welzijn adresseren, terug te dringen, of ze het nu hebben over onderwijs, over vakbonden of over sociale voorzieningen. Naar zijn mening is wat je algemeen ziet in neoliberalisme een poging om de parameters van het publieke volledig te ontdoen, het wegdoen van alle noties van het publieke, of het nu een ideologie is, een manier van transport, of gewoonweg een manier van solidariteit en om die dingen in zulke mate te privatiseren dat men veronderstelt en beweert dat het verdienen van geld het enige is dat mensen motiveert, dat winst de essentie is van alle menselijke relaties. (Giroux, 2005).

We hebben volgens Giroux de taal van het medeleven verloren en de publieke sferen die dit voedden en we hebben nu media die daar niet de geringste interesse in heeft. We leven nu in een wereld waarin soevereiniteit een bedrijfsbegrip is geworden, eerder dan een politiek begrip en multinationals waarden, sociale relaties en wat ertoe doet in het leven definiëren; wat ertoe doet is geld. Verder stelt Giroux dat op een of andere manier economie nu de politiek stuurt en dat economie zich helemaal heeft afgescheiden van eender welk gevoel van ethische overwegingen en sociale kosten. (Idem).

Volgens hem is de essentie van het probleem een onvermogen om private problemen te vertalen in grotere publieke overwegingen. We kunnen die link niet meer begrijpen, omdat we vrijheid op een manier hebben gedefinieerd die suggereert dat het de vrijheid is om alles te doen wat je wilt en de rest zijn plan maar moet trekken. We hebben eigenbelang als de ultieme maatstaf gedefinieerd van wat het betekent om verantwoordelijkheid te nemen, voor jezelf. We beweren dat sociale verantwoordelijkheid een

ziektebeeld is. Volgens Giroux hebben we daarom een nieuwe geboorte nodig. (Idem).

Toekomstperspectieven

We mogen ons niet laten verlammen door het liedje dat zegt dat er geen alternatief is. Verschillende disciplines tonen aan dat een mentaliteitswijziging nodig is om onze samenleving terug in de juiste richting te sturen. Psychoanalyticus en professor aan de UGent Paul Verhaeghe schrijft bijvoorbeeld, naar aanleiding van de verschijning van zijn boek *Identiteit*, in The Guardian het artikel *Neoliberalism has brought out the worst in us* en in MO-magazine is er een interview met hem verschenen getiteld *Paul Verhaeghe: "We moeten naar een ander model!"*. In het artikel van The Guardian schrijft Verhaeghe dat een economisch systeem dat psychopatische persoonlijkheidstrekken beloond onze ethiek en personaliteit heeft veranderd (Verhaeghe, 2014) en in het interview in MO-magazine laat hij optekenen dat het neoliberalisme volgens hem de oorzaak is van heel veel onbehagen in de westerse samenleving (Broers, 2012). De hoogleraar schrijft in zijn boek *Identiteit* het volgende: 'Nooit had de westerse mens het zo goed, nooit voelde hij zich zo slecht' (Verhaeghe, 2012, 112). Naomi Klein linkt het neoliberalisme met de klimaatverandering in haar boek *No time. Verander nu voor het klimaat alles verandert* (Klein, 2014). Rem Koolhaas liet in een interview met The Guardian optekenen dat onze steden 'the brainchildren of Reagan and Thatcher' zijn (Glancey, 2014). We kunnen ons niet veroorloven naïef te denken dat de

politici dit wel zullen veranderen. Er zijn dan ook steeds meer initiatieven van onderuit die de koers traag, maar duurzaam bijstellen. Deze zelforganisatie van burgerinitiatieven zou weleens de sleutel voor de toekomst kunnen zijn.

Zoals volgend voorbeeld illustreert kunnen architecten hierin volgens mij een belangrijke rol spelen. In de documentaire getiteld *Het einde van bezit* op het programma *Tegenlicht* van de Nederlandse omroepsorganisatie VPRO over de architect Thomas Rau pleit voorgenoemde voor een nieuw economisch systeem waar we niet langer producten bezitten, maar enkel gebruiken. Met zijn idee wil hij onze consumptie economie omvormen tot een diensteneconomie. In dit economisch systeem zou je bijvoorbeeld betalen voor licht in plaats van lampen. In dit geval zal diegene die je van licht voorziet ervoor zorgen dat de lamp niet bewust een verkorte levensduur heeft, maar net een langere heeft. En als de verstrekker van de dienst een inventaris van de materialen waaruit het product bestaat zou maken en ervoor zorgt dat het product demontabel is, zal hij de gebruikte materialen kunnen hergebruiken en zal het product een gesloten levenscyclus hebben. Rau probeert een antwoord te geven op de vraag van ‘hoe we kunnen stoppen met het produceren en kopen van nieuwe spullen die nog nét niet kapot zijn en hoe we onze huidige economie-van-meer kunne transformeren naar een economie-van-beter’ (VPRO, 2015).

Tot slot zou ik graag een stuk tekst uit *The Book of Life* van Alain De Botton en zijn School of Life willen aanhalen: ‘Als we in een systeem zouden leven dat onze dieperliggende verlangens directer zou adresseren, dan zou ons materialisme verfijnd en gelimiteerd zijn, ons werk betekenisvoller zijn en

onze winsten eervoller zijn. Dat is de ideale toekomst van het kapitalisme’ (The School of Life, 2015). In de volgende twee delen van dit hoofdstuk geef ik twee reflecties over het neoliberalisme aan de hand van persoonlijke ervaringen.

2

STAGE *EST-CE*
AINSI

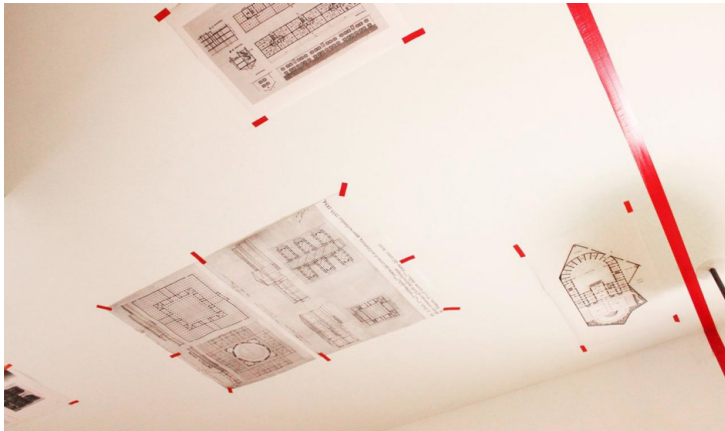
Zoals reeds aangehaald in de inleiding volgde ik het eerste semester van mijn eerste masterjaar, het academiejaar 2014-2015, in het kader van het Erasmusprogramma in Frankrijk aan de École Nationale Supérieure d'Architecture de Saint-Étienne. Onder leiding van prof. arch. Xavier Wrona heb ik daar de ontwerpstudio en het seminarie *Architecture as a Political Practice* gevolgd. Het opzet van de studio was om theoretisch en materialistisch onderzoek met elkaar te verweven met als doel een beter inzicht te krijgen in wat architecturaal onderzoek kan zijn. Dit gebeurde door onderzoek van de projectlocatie (Rotterdam) waarbij we de stad op verschillende aspecten hebben ontleed (sociale geschiedenis, economische activiteiten, stedelijke ontwikkeling...), door vanuit socio-economische sleutelteksten een architectuurproject te ontwerpen en door uiteindelijk met alle studenten die deel uitmaakten van de studio alles wat we hadden geproduceerd en onderzocht bij de studio en het seminarie te verwerken in een boek. Voor deze scriptie mocht ik van prof. Wrona altijd op hem beroep doen als externe raadgever. Tijdens een scriptiebegeleiding via Skype vroeg hij of ik wilde meehelpen met de voorbereiding van een tentoonstelling in Chicago, die zou handelen over het onderzoek dat hij de afgelopen vijf jaar heeft gevoerd. Dit zou dan gebeuren in de vorm van een stage in het bureau in Parijs waar hij zaakvoerder van is: *Est-ce Ainsi*. Voor mij was dit een uitgelezen kans om meer informatie te verwerven die relevant is voor deze thesis, om mijn onderzoeksvaardigheden verder te ontwikkelen, om praktijkervaring op te doen en om intensief voor mijn thesis begeleid te worden door Wrona.

Est-ce ainsi is een architectuurbureau gevestigd in de periferie van Parijs, in de voorstad genaamd Aubervilliers. Als uitgangspunt gebruikt het de vraag van dichter Louis Aragon: *Est-ce ainsi que les hommes vivent?* Als een laboratorium om de levenscondities van de mens te verbeteren, stelt het bureau zichzelf volgende vragen:

- Het herdenken van onze relatie met superlatieven: kleine schaal en goedkoop zijn geschikter dan groot en duur voor de verbetering van eender welk gebied.
- Het minimum hoeft niet noodzakelijk miserabel te zijn, maar zoals de goedkoop opgebouwde carnavalinfrastructuur, kan het speels, genereus en bovenmatig zijn.

Ik heb meegewerkt bij de voorbereiding van de tentoonstelling *Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order - An Essay on General Economy*. Deze tentoonstelling vond plaats in de Rebuild's Archive House in de South Side van Chicago. Opzet van de tentoonstelling was het onderzoeken van het potentieel van architectuur om de huidige wereldorde te weerstaan en een nieuwe voor te stellen. Curator van de tentoonstelling was Xavier Wrona, de baas van het bureau waar ik werkte. De tentoonstelling was de inaugurale exhibitie van de *Méthode Room*, een residentieproject in Chicago dat werd ondernomen in samenwerking met Guillaume Désanges en liep tijdens de Biënnale van Chicago. Laatstgenoemde is curator, kunstcriticus en stichter van *Work Method*, een in Paris gevestigd agentschap voor curatorische projecten. *Méthode Room* is een project dat grotendeels gefinancierd wordt door de

Culturele Dienst van de Franse Ambassade in de Verenigde Staten en het Institut Français. Wrona was de eerste van drie geselecteerden om te participeren in de *Méthode room*.

Chicago and World Order - An Essay on General Economy, Chicago (2015)

Via het bureau en het lesgeven aan verschillende architectuurscholen tracht Wrona één vraag te stellen aan de architectuurdiscipline: kan architectuur een beslissende factor zijn in het aanpakken van grote maatschappelijke problemen of niet? Is de antropologische functie van architectuur, zoals die van justitie en geneeskunde, een relevante actor in het aanpakken van grote maatschappelijke problemen zoals sociale ongelijkheid, geweld, uitbuiting...

Al gauw kwam Wrona erachter dat architectuur, historisch gezien, meer onderdeel uitmaakte van problemen

dan dat het deel uitmaakte van oplossingen. Architectuur is inderdaad hoofdzakelijk een machtsinstrument geweest, het heeft een beslissende rol gespeeld in kolonialisme, oorlog en zijn industrieën, ruimtelijke segregatie, fixatie van kapitaal, verwoesting van het milieu...

Om die redenen gelooft Wrona dat de meest relevante definitie van architectuur die ooit geschreven werd voorkwam in de schrijfsels van Georges Bataille in 1929 in zijn journal *Documents*. In de tentoonstelling in Chicago werd deze definitie en zijn implicaties uitgelegd. Kort samengevat kan Batailles definitie van architectuur verstaan worden als datgene waarmee orde wordt aangebracht in de realiteit. Architectuur is niet méér gerelateerd tot gebouwen dan het is tot kleding, muziek, taal... Architectuur is het instrument waarmee een ideologisch dominante orde zichzelf manifesteert in ruimte en tijd. Dit is volgens hem wat een architect onderscheidt van een ingenieur. Een ingenieur kan immers ook degelijke gebouwen ontwerpen.

Meerdere onderzoeken en projecten geproduceerd met *Est-ce Ainsi* leidden hem tot de overtuiging dat de architectuur van onze tijd te vinden is in het neoliberalisme. Neoliberalisme is de ideologische orde die wordt toegepast op de realiteit van deze planeet en is dus architectuur, de architect van deze nieuwgeboren eenentwintigste eeuw is Milton Friedman. Hetgeen volgens Wrona de achterliggende reden is die hem naar Chicago leidt.

De afgelopen vijf jaar heeft hij met deze problemen gewerkt en hij hoopt dat de residentie in Chicago een

keerpunt zal worden, en dit om twee redenen. Ten eerste, wenst hij deze opvatting van architectuur te verpakken in één enkel theoretisch ‘bouwsel’, in de vorm van een exhibitie. Hij wenst het bloot te stellen, te delen, erover te debatteren, dat het bekritiseerd wordt.

De tweede reden is om deze theoretische constructie te rusten te kunnen leggen en terug te gaan naar een minder theoretisch, dicht contact met de realiteit. Locatie voor de exhibitie is zoals reeds vermeld het Rebuild’s Archive House in de South Side van Chicago. Dit huis maakt deel uit van een stadsproject van de bekende kunstenaar uit Chicago, Theaster Gates. Dit stadsproject heeft als doel via cultuur de South Side op te waarderen en zo een betere omgeving voor de vaak arme bewoners te scheppen. Wrona is met deze mensen gaan praten om te begrijpen wat Gates aan het doen is en hoe hij het aan het doen is, hoe het gepercipieerd wordt door beide bevolkingsgroepen van Chicago en door de politici. Hij wenste met deze tentoonstelling opnieuw aan te sluiten met het rauwe materiaal van de werkelijkheid, zonder het politieke kader dat zijn werk heeft gestuurd de afgelopen vijf jaar. Om dit te kunnen doen, heeft hij een architecturale Tv-show geleid. Hij koos voor dit medium omdat hij zo terug in staat gesteld werd contact te krijgen met de onmiddellijke actualiteit. Alle architectuurprojecten zijn zeer lang en spannen over meerdere jaren. Dit architectuur Tv-programma bood de mogelijkheid voor een hier en nu proces, los van te veel theoretische processen. Het was bedoeld als een direct contact met de dagdagelijkse realiteit.

De Franse intellectueel Georges Bataille verklaarde in 1929 de oorlog aan architectuur, het beschrijvend als een machtsinstrument en een systeem om de mensen te onderdrukken. In deze opvatting is architectuur niet langer verbonden met gebouwen, maar kan het eerder begrepen worden als een ordeningsinstrument dat doorheen de door de maatschappij geproduceerde objecten gaat. Als architectuur het medium is waarmee de globale orde zijn greep heeft verstevigd, dan is het potentieel voor architectuur om te functioneren als een middel om weerstand te bieden onontgonnen gebleven. *Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order* haalde de vraag aan van waarom en onderzoekt hoe architectuur kan opgeëist worden als een middel om weerstand te bieden.

Mijn takenpakket bij de voorbereiding van deze tentoonstelling was gevarieerd, maar bestond voornamelijk uit onderzoek. De eerste dagen van mijn stage moest ik het reeds geleverde onderzoek bestuderen om vervolgens zelf van start te kunnen gaan met onderzoekswerk. De tentoonstelling bestond uit tien hoofdstukken: *Architecture and World Order, The Political Form of Everyday Objects, The Beautiful Fraud Architecture Has Been, Architecture and The Construction of Mindsets, The Architecturalisation of Mankind, Architectural Warfare, Architectural Thought Processes and Marx’ Changing of Reality, The American Free Trade Architecturing of Japan, Once and For All The Meaning of The Word Architecture: El Ladrillo* en *Contemporary Architecture: About The Ongoing Reordering of Reality.*

Het onderzoek dat ik heb gedaan was grotendeels voor de laatste twee hoofdstukken: *Once and For All The Meaning*

of *The Word Architecture: El Ladrillo* en *Contemporary Architecture: About The Ongoing Reordering of Reality*. Voor het hoofdstuk over *El Ladrillo* heb ik moeten kijken naar Chile voor en na de coup in 1973. *El Ladrillo* is het boek waarin de zogenaamde Chicago Boys hun plannen voor het nieuwe Chile hebben neergeschreven. *El Ladrillo* betekent de baksteen en bedoeling was dus ook dat het boek de bouwsteen was voor het nieuwe Chile. Wrona claimt dat dit boek ook architectuur is in het licht van de definitie van architectuur van Bataille. Het boek moest immers de bouwsteen vormen voor het nieuwe neoliberale Chile. Ik heb onderzocht wat de economische situatie van Chile was voor en na de militaire coup. Dit onderzoek moest ik dan presenteren in diagrammen en door het overzichtelijk weergeven van historische data.

Vervolgens moest ik een onderzoek doen naar de architectuur in Chile na de toepassing van de ideeën van *El Ladrillo* in de praktijk. Aan het einde van de eerste stageweek hadden we hier trouwens een zeer interessant debat over met prof. dr. Manuel Bello Marcano. De prof was langsgesproken om ons meer inzicht te geven in de architectuur en politiek van de Latijns-Amerikaanse landen vanaf de jaren 60. Hij is immers een ervaringsdeskundige vermits hij in Caracas in Venezuela is opgegroeid en er zijn masterdiploma in de architectuur heeft behaald. Doordat hij in Parijs ook nog filosofie en sociologie heeft bijgestudeerd en er zijn doctoraat in de sociale wetenschappen heeft behaald, heeft hij een ongelooflijk brede kennis en werd dit een buitengewoon leerrijk gesprek en het hoogtepunt van mijn stage.

Voor het hoofdstuk *Contemporary Architecture: About The Ongoing Reordering of Reality* moest ik onderzoek doen naar de handelsakkoorden die de VS met andere landen in de wereld aan het afsluiten is (T-TIP, TPP, TISA) en de Griekse schulden crisis. Over deze onderwerpen moest ik zoveel mogelijk data verwerken om er achteraf een selectie van te maken en ze zo objectief en helder mogelijk weer te geven. Dit onderzoek paste ook weer in Batailles opvatting over architectuur en bood mij de mogelijkheid om mijn maatschappijbeeld te verbreden.

Naast onderzoekswerk heb ik mij beziggehouden met de praktische voorbereiding van de expo. Dit hield in dat ik meewerkte aan het plan, de scenografie, de uitwerking en de communicatie van de expo en de voorbereiding van de opbouw. Het maken van de scenografie was een uitdaging. We zaten immers met een grote hoop informatie die we helder en overzichtelijk moesten zien weer te geven en dit in een atypische expositieruimte, namelijk een huis. We hebben veel gesprekken gehad met curator, kunstcriticus en tevens opdrachtgever Guillaume Désanges over onze scenografie. Hij heeft ook voorbeelden laten zien van enkele scenografieën die hij interessant vond, hetgeen weer een goed leermoment voor mij vormde. Een andere grote taak was het opstellen van het plan, hetgeen verweven was met de scenografie. Nadat het plan opgesteld was, konden we overgaan tot de uitwerking van de tentoonstelling. Voor mij betekende dit dat ik collages en een maquette mocht maken en mocht kijken hoe we het geleverde onderzoek gingen presenteren. Tegelijkertijd moest ik ook de nodige voorbereidingen voor de tv-show treffen.

We moesten interessante mensen voor in onze show zien te vinden en ze vastleggen. Tot slot moest uitgevist worden waar we in Chicago de nodige materialen en apparaten konden vinden en wat het daaraan verbonden kostenplaatje was.

Xavier Wrona: *After the Revolution*

Join architect Xavier Wrona as he discusses the growth of his work during his residency with Rebuild Foundation. *After the Revolution* – an architecture TV show – is an exploration of architecture, politics, Chicago and world order through discussions with neighbors, curators, artists and cultural leaders alike.

After the Revolution is part of the Méthode Room residency, a project curated by Guillaume Désanges in partnership with the Cultural Services of the French Embassy and the Institut Français.

B
U
I
E
R
L
D

STONY ISLAND
ARTS BANK

6700 S. Stony Island Ave.
Chicago, IL 60649

Thursday, October 29, 2015
6:00pm – 7:00pm

Afb. 6, Est-ce Ainsi, Tentoonstelling: Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order - An Essay on General Economy, Chicago (2015)

Afb. 7, Est-ce Ainsi, Tentoonstelling: Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order - An Essay on General Economy, Chicago (2015)

Afb. 9, Est-ce Ainsi, Tv-show: Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order - An Essay on General Economy, Chicago (2015). Screenshot van het gesprek van Xavier Wrona met W.J.T. Mitchell, Professor Engels en kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Chicago.

Afb. 8, Est-ce Ainsi, Tentoonstelling: Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order - An Essay on General Economy, Chicago (2015)

Afb. 10, Est-ce Ainsi, Tv-show: Georges Bataille, Architecture, Chicago and World Order - An Essay on General Economy, Chicago (2015). Screenshot van het gesprek van Xavier Wrona met Terry Clark, Professor sociologie aan de Universiteit van Chicago.

3

DEBAT
KLIMAATZAAK

Op 9 juni 2015 postte de Amerikaanse senator Bernie Sanders, die de langst dienende onafhankelijke in de geschiedenis van het Amerikaans Congres is en presidentskandidaat is voor de presidentsverkiezingen van 2016, volgende merkwaardige uitspraak op Twitter: ‘If the environment were a bank it would have been saved by now.’ (Sanders, 2015) Deze uitspraak geeft weer waarom ik het debat over de *Klimaatzaak* waaraan ik deelnam, in dit deel heb verwerkt. Op woensdag 21 oktober 2015 was ik een van de uitgekozen studenten van de UHasselt die vragen mocht stellen aan *De Klimaatzaak*. Dit is een groep bekende Vlamingen die de overheid heeft aangeklaagd voor het niet naleven van het door het parlement goedgekeurde klimaatbeleid. Ze kozen voor een rechtzaak als middel om verandering te bekomen, omdat de rechtbank een neutrale instelling is en een rechtzaak de enige manier is om zulke problematiek aan te pakken, zoal blijkt uit verschillende voorbeelden uit andere landen en gelijkaardige zaken uit het verleden. Het debat vond plaats in de gebouwen van Het Belang van Limburg en werd verwerkt in een artikel dat op 28 november 2015 in deze krant verscheen.

Er kwam aan bod dat we als mens voor een belangrijke mentaliteitswisseling staan. We moeten immers inzien dat het niet de natuur is die wij moeten redden, maar dat de natuur ons moet redden. Wij menen nog steeds boven de natuur te staan en lijken niet in te zien dat als we zo verder doen, dit het einde van de mensheid kan betekenen en dat de natuur gewoon verder blijft bestaan. Er werden ook vraagtekens geplaatst bij de eeuwige groeigedachte. Ook werd kritiek

geuit op de vrije markt waarvan de zelfregulerende werking duidelijk geen antwoord biedt aan de milieuproblematiek. Voor de leden van *De Klimaatzaak* was ook duidelijk dat dit probleem niet kan opgelost worden met technologie alleen en dat de macht van de lobby van multinationals vaak geen positieve invloed heeft op groen beleid.

Ook werd aangehaald dat de huidige regering in zijn regeerakkoord, bij zijn inwerkingtreding op 11 oktober 2014, slechts 14 van de 230 pagina's heeft gewijd aan beleid inzake het milieu, hoewel dit een van onze grootste prioriteiten zou moeten zijn, wordt dit nog steeds verdrongen naar de marginaliteit (Regering Michel I, 2014). De milieuproblematiek is een globaal probleem dat we allemaal samen moeten aanpakken. Dit vormt een nieuwe uitdaging voor onze democratie. We moeten de overheid aansturen om een klimaatbeleid aan ons op te leggen. We hebben de overheid hierbij nodig, denk maar aan de *Tragedy of the commons*. Duidelijk is dus dat de overheidsinvloed verder minimaliseren en alle sectoren verder privatiseren hiermee botst.

De grote vraag is welke politieke partij zich als het ware op de ‘slachtbank’ wilt liggen door een beleid te voeren dat zich richt op hoe onze planeet er over enkele decennia zal uitzien, wanneer de effecten van ons huidige gedrag voelbaar zijn, in plaats van enkel overal brandjes te blussen en aan korte termijn denken te doen. Zoals Tom Lenaerts het verwoordde in de *Zevende Dag* op 13 sept 2015: ‘Politici moeten geen loodgieters zijn, ze moeten ook loodgieters zijn maar vooral architecten.’ (VRT, 2015). Zeker voor het aanpakken van

de klimaatverandering moeten politici een toekomstgericht beleid voeren en voorkomen dat het probleem zich ontwikkelt, in plaats van te wachten tot het probleem er is en het dan pas aan te pakken. Opmerkelijk vond ik dat in dit debat het feit dat de neoliberale waarden botsen met het redden van onze planeet spontaan naar boven kwam. Op de volgende bladzijde vindt u het artikel over het debat dat op zaterdag 28 november in de klimaatspecial van Het Belang Van Limburg verscheen.

Afb. 11, HBvL, Studenten UHasselt in debat met Klimaatzaak (28.11.2015)

02

**HET FINANCIËEL MECHANISME
VAN DE SOCIALE ONGELIJKHEID**

Afb.12, Canary Wharf (Foto: Getty)

4

LUYENDIJKS
ANALYSE VAN DE
FINANCIËLE WERELD

Afb. 13, HSBC Bank tower, London (2015)

Overall ter wereld lijkt het beleid gestuurd te worden door de financiële sector, voor de financiële sector. Toch lijkt de gemiddelde burger niet te weten wat er zich achter de glazen façades van de financiële wereld afspeelt. De reflecterende glazen wolkenkrabers die de financiële districten van elke grootstad ‘kleuren’, geven duidelijk weer hoe deze heersende macht door architectuur wordt uitgedragen. Architectuur heeft de in een maatschappij heersende macht altijd gevolgd en doet dit nog steeds, ondanks dat men in deze postmoderne tijd zou denken dat dit iets uit het verleden is. Het volgt nu de meer subtiele en ongreepbare heerschappij van de financiële wereld. Architectuur blijkt een zeer buigzaam, maar ook fundamenteel middel voor de manifestatie van macht.

Misschien komt dit doordat de architect zich vooral

bezighoudt met hoe hij iets moet doen en niet kritisch in vraag stelt waarom hij iets doet of zou doen. Hij verschuilt zich achter zijn opdrachtgever en de perceptie van de architect een neutrale figuur te zijn. Maar kan iemand neutraal zijn die rechtstreeks ingrijpt in de leefwereld van mensen? Ben je wel neutraal als je gedwee instemt met het beleid dat gevoerd wordt en misschien niet het beste is voor de maatschappij, goed wetende dat dit ook rechtstreekse implicaties heeft in het eigen domein van het bouwen. Gaat wat er zich afspeelt in de wereld die de architect ruimtelijk mee vorm geeft hem niet aan?

Klaarblijkelijk niet als we bijvoorbeeld kijken naar de glazen financiële torens die onpersoonlijkheid en ongreepbaarheid uitstralen, alsof de bankiers achter hun heimelijke muur van glas de maatschappij besturen en de gewone burger hier geen zeggenschap in heeft. Hetgeen ook het geval is, als je de impact ziet die de financiële crisis heeft gehad op het dagelijkse leven van miljoenen mensen wereldwijd en hoe weinig mensen er tot op de dag van vandaag weten hoe dit is kunnen gebeuren en wat er zich in deze sector afspeelt. Laat staan dat ze weten dat er eigenlijk na de kredietcrisis in deze sector helemaal nog niet zo veel veranderd is en de sector eigenlijk gewoon rustig op hetzelfde elan doordooft als voor deze crisis, zoals in het boek *Dit kan niet waar zijn* van Joris Luyendijk pijnlijk duidelijk wordt. De financiële crisis raakt mensen hun belangen, maar wekt vreemd genoeg hun belangstelling niet. Aanvankelijk was het opzet van Luyendijk de financiële wereld open te leggen door wekelijks interviews online op zijn blog op de site van The Guardian te posten

en samen met zijn lezers een leercurve te ondergaan. Dat leek hem de enige manier om hun belangstelling te krijgen. In ruim een jaar tijd kwamen meer dan 10.000 reacties op zijn blog, die weer aanleiding gaven tot nieuwe interviews. Naderhand werden deze interviews in het boek *Dit kan niet waar zijn* gegoten. Ik heb dit boek persoonlijk verwerkt door het bestuderen ervan, er mijn eigen samenvatting van te maken en er verwante bronnen en eigen reflecties aan toe te voegen.

Situering

In het boek *De utopie van de vrije markt* van Hans Achterhuis dat ik in het eerste hoofdstuk aanhaalde geeft de Nederlandse filosoof aan dat een blind geloof in de neoliberale utopie de oorzaak is van de bankencrisis. Om te illustreren hoe een utopisch geloof letterlijk blind kan maken voor de harde feiten, haalt hij Alan Greenspan aan, die van 1987 tot 2006 voorzitter van het Federal Reserve System was. Als volgeling van de neoliberale utopie van Rand, die Achterhuis in zijn boek in verband met het neoliberalisme brengt, was hij zo overtuigd van die utopie dat hij alle economische gegevens die op een kredietcrisis wezen, bewust negeerde (Achterhuis, 2010). De Amerikaanse journaliste, auteur en columniste Barbara Ehrenreich ziet naast de andere oorzaken, zoals overdreven hebzucht en een economie die enkel gebaseerd is op financiële diensten, het ‘verplichte’ optimisme in de Amerikaanse bedrijfscultuur als schuldige. Waarom zag

niemand het volgens haar aankomen? Omdat iedereen die het aan zag komen ‘geëlimineerd’ werd of het zwijgen werd opgelegd. Iedereen die in de Amerikaanse bedrijfscultuur, en bijgevolg ook in bedrijven elders in de wereld, negativiteit uitte, werd ontslaan. Optimisme heeft er ook bij veel mensen in de VS toe geleid dat men onhoudbare hoeveelheden schulden op zich nam. Mensen leefden in de waan dat ze zich een grotere woning konden permitteren dan binnen hun budget lag door de nieuwe hypothecaire leningen die hun werden aangeboden. Een onhoudbare situatie, zoals met de kredietcrisis duidelijk werd. De stagnerende huizenmarkt in de Verenigde Staten was immers de initiator van deze crisis (Ehrenreich, 2010).

De Nederlandse journalist Joris Luyendijk is echter in persoon zelve de financiële sector gaan uitspitten en wilde van de mensen in deze wereld zelf de oorzaak van de kredietcrisis te weten komen. Hij heeft zich daarom twee jaar lang ondergedompeld in de Londense City, het hart van de financiële wereld. Hier praatte hij in opdracht van The Guardian met meer dan 200 mensen die in de city actief zijn of waren. De Nederlandse schrijver wilde via deze mensen te weten komen wat de oorzaak is van de crisis van 2008, hoe de mensen die in de financiële sector werken met zichzelf kunnen leven na de kredietcrisis en hoe deze sector functioneert.

Zijn boek begint met volgende passage: ‘Je kijkt door het raampje naar de ondergaande zon, en dan zie je in een van de motoren plotseling een gigantische steekvlam. Je stoot je buurman aan en roept de stewardess, die na enige tijd verschijnt en meldt dat er inderdaad wat technische

problemen zijn geweest, maar dat alles weer in orde is. Ze oogt zo kalm en zelfverzekerd dat je het bijna geloofd, maar je wurmt je toch langs je medepassagiers naar het gangpad, waar eerst de stewardess en dan de purser je tegenhoudt, allebei met de boodschap: Gaat u alsteblijft terug naar uw plaats. Je duwt ze opzij en weet de deur van de cockpit te grijpen, je krijgt hem open en daar zit niemand.’ (Luyendijk 2015, 8). Dit metaforische stukje vat meteen klaarhelder de bevindingen van zijn onderzoek samen. Luyendijk kwam namelijk tot de verontrustende conclusie dat de bankencrisis van 2008 zo weer kan gebeuren.

Wat is het probleem?

Het eerste grote probleem waar Luyendijk tijdens zijn onderzoek van de bankenwereld op stuitte is de *code of silence*. Net zoals zijn architectuur is de City zelf ook gesloten. Er heerst een zwijgplicht. Vandaar dat de anonimiteit van alle geïnterviewden gegarandeerd werd. Iedereen die de zogeheten *code of silence* niet respecteert wordt immers per direct ontslagen. Banken hebben ook wel reden om te zeggen dat mensen niet zomaar naar buiten kunnen treden, want reputatie is eigenlijk het enige wat een bank heeft. Een bank is immers eigenlijk een groot aantal systemen. Banken verdienen geld met informatievoorsprong, dus je zou die informatievoorsprong gewoon weggeven als je met de pers gaat praten. Maar los daarvan ging er, en gaat er nog

steeds, ook echt heel erg veel mis in de financiële wereld in de afgelopen jaren en de sector op zich lijkt dit alles ook gewoon met een dik deken te willen bedekken. Zo had de toezichthouder van de City in Londen een mail rondgestuurd om te zeggen dat als ze iemand betrapten die met Luyendijk een interview wilde doen, die persoon dan uit de City vloog.

In 2008 stonden we op het randje van een totale maatschappelijke chaos vanwege de banken en sindsdien is er niets veranderd, concludeert Luyendijk. Veel mensen die in de sector zelf werken lijken niet te weten hoe dit is kunnen gebeuren of hebben er zelfs geen interesse in. Hij kwam erachter dat het probleem nog veel groter is dan hij beseftte. We stonden immers op de rand van een instorting van onze samenleving zoals we die kennen. De mensen die dit doorhadden destijds hebben dit niet gezegd, want dan krijg je precies de paniek waar voor gevreesd werd. Omdat eigenlijk bijna niemand weet hoezeer het mis was in 2008, was er daarna dus ook geen politiek kapitaal voor politieke partijen om te zeggen tegen de mensen dat we de afgelopen decennia een sector hebben laten ontstaan die totaal onbeheersbaar is. Als immers het financiële systeem was ingestort, was de financiëring van de handel ingestort en dat is dus ook de bevoorrading van de supermarkten. Er hadden dan honderden miljoenen mensen op hetzelfde moment gehoord dat ze niet meer kunnen pinnen en dat de supermarkten, apotheken en tankstations in hun buurt niet meer bevoorrad worden. Dat is gewoonweg hallucinant. Des te meer als je weet dat de diepere oorzaken en al de

schandalen die daarvan het gevolg zijn, nog steeds niet weg zijn.

Het probleem

Wat zijn de diepere oorzaken? Dat zijn een aantal belangenconflicten en belangenverstrengelingen waardoor er perverse prikkels ontstaan. Een perverse prikkel is een beloning voor slecht gedrag. Gedrag dat slecht is voor de samenleving, de bank, voor de bankier, voor de klant, voor de economie, voor de belastingbetaler... Tot midden jaren tachtig werkten zakenbankiers in de City en op Wall Street bijvoorbeeld in partnerschappen. Deze hadden een naam te verliezen, en mensen werkten er vaak een leven lang. Maar sinds de jaren tachtig is de eigendomsstructuur van banken radicaal veranderd. Terwijl vroeger zakenbankiers in de City en op Wall Street in kleine partnerschappen werkten, waarbij het management grotendeels samenviel met de eigenaren en partners hoofdelijk aansprakelijk waren en ze de gevolgen van winst of verlies persoonlijk voelden, ligt het risico door de beursgang van banken nu bij de aandeelhouders, terwijl bankiers deels in opties en aandelen betaald worden. Die aandelen zijn afhankelijk van de koers, des te hoger die is, des te meer de aandelen waard zijn. De manier bij uitstek om die aandelen te laten stijgen is door meer winst te maken, wat bijvoorbeeld kan door meer risico's te nemen. Deze risico's worden sinds de beursgang en 'too big to fail' niet meer gedragen door degenen die de risico's nemen, waardoor

aandeelhouders, de toezichthouder en de belastingbetalers de risico's dragen die de bank neemt. Ja, ook de belastingbetaler deelt sinds 'too big too fail' in de risico's die de bank neemt. In de City is voor deze situatie zelfs een uitdrukking: "Het is maar *OPM*", ofwel *other people's money*.' (Idem, 107). Dit is een eerste belangrijk verschil tussen de prikkels toen en nu.

Een ander belangrijk verschil is dat je tot de jaren tachtig aparte firma's had voor beurshandel, aparte firma's voor vermogensbeheer en aparte firma's voor dealmaking, zoals beursgangen, fusies en overnames. Tegenwoordig zitten al deze activiteiten onder één dak. Luyendijk licht toe wat het gevolg hiervan is: 'De zakenbank wordt enerzijds betaald door de ondernemer om diens bedrijf voor een zo hoog mogelijke koers op de beurs te krijgen, terwijl de zakenbank tegelijkertijd beleggers adviseert of de prijs van de aandelen bij die beursgang niet te hoog is.' (Idem, 134). Dat dit een belangenconflict is staat buiten kijf. Beursgangen leveren namelijk niet alleen fees op, ze geven banken ook de mogelijkheid aandelen waarvan verwacht wordt dat ze direct sterk in prijs zullen stijgen door te geven, bijvoorbeeld in ruil voor andere business, aan bevriende klanten en relaties.

Om dit soort van belangenconflicten te voorkomen hebben zakenbanken zogeheten Chinese Muren tussen hun activiteiten moeten zetten. Deze Chinese Muren worden bewaakt door het middle-office van de bank. In zijn boek illustreert Luyendijk hoe weinig doeltreffend deze maatregel is: "Het werd me allemaal te veel," concludeerde Greg Smith in het laatste hoofdstuk van *Why I Left Goldman Sachs*.

“Jaren geleden hadden we Griekenland geadviseerd hoe het land met derivaten de eigen schuldenlast kon verbergen. Nu waren de rapen gaar en adviseerden we hedgefonds hoe ze munt konden slaan uit de chaos in Griekenland. Aan de andere kant van de Chinese Muur probeerden intussen onze zakenbankiers contracten binnen te halen bij Europese overheden om hun te adviseren hoe de rotzooi kon worden opgeruimd.” (Idem, 153). De hierboven beschreven praktijken zijn ironisch genoeg legaal en vallen onder *caveat emptor* (Latijn voor *koper wees op je hoede*). Dit geeft aan dat het nog altijd niet goed zit met de zakenbanken en het toezicht erop.

De conclusie is eigenlijk dat het hele systeem rot is, terwijl wij het probleem hebben gepersonaliseerd en gezegd hebben dat hebzucht het grote probleem is. De mensen die in de financiële sector werken zijn geen monsters, het zijn gewone mensen, maar doordat ze te veel vrij spel krijgen en zij niet, maar de aandeelhouders, de gevolgen dragen van de risico's die ze nemen, loopt het mis. Zo stelde een van de geïnterviewden tegen Luyendijk: ‘Buitenstaanders zien hebzucht, maar ik zie vooral machtspolitiek, conformisme en angst.’ (Idem, 131). We hebben de volgende foute redenering gemaakt: het systeem is in orde maar er zitten hebzuchtige bankiers tussen, dus als we die rotte appels eruit halen is het opgelost. De Nederlandse schrijver maakt duidelijk dat net het systeem de oorzaak is van de perverse prikkels bij bankieren en dus van de daaruit voortkomende schandalen.

De financiële wereld is een gesloten systeem waar amoraliteit de regel is en waarin de begrippen over goed en

kwaad die de doorsnee mens hanteert niet gelden. De positieve kant is dat amoraliteit staat voor gelijke kansen. Het maakt niet uit van welke origine je bent in de City, of waar je bent opgegroeid. Het enige wat van belang is, is dat je ieder jaar meer geld binnenbrengt zodat de aandeelhouders tevreden zijn. De term die hiervoor gehanteerd wordt is *shareholder value* ofwel “aandeelhouderswaarde” – een soort doctrine die stelt dat beursgenoteerde bedrijven op slechts één criterium moeten worden beoordeeld, namelijk de winst voor hun eigenaren: de aandeelhouders’ (Idem, 147). Zo is er ook het concept *caveat emptor*, Latijn voor *koper wees op je hoede*. Dit wil bijvoorbeeld zeggen dat niet de particulier maar bijvoorbeeld pensioenfondsen, woningbouwcorporaties, gemeenten enzoverder door de bank gewoon voorgelogen mogen worden want die gelden als *sophisticated*, zolang de bank hen maar een juridische bijsluiter geeft waarin ergens in het klein begraven staat dat de bank hen ook aan het belazeren kan zijn. Kortom alles mag, de koper moet maar fatsoenlijk nakijken wat hij koopt.

Dat is echt een groot verschil met vroeger, want vroeger gold in de City de regel ‘My word is my bond’. Mijn woord daar kan je van op aan, want ik sta voor mijn reputatie. Die tijden zijn helemaal voorbij, wat ook logisch is vermits je in de City geen enkele ontslagbescherming hebt. Waarom zou je inzitten met de reputatie van je bank als je binnen de vijf minuten ontslagen kan worden? Je kan in de city namelijk van het ene moment op het andere ontslagen worden, de term executies wordt zelfs letterlijk gebruikt voor deze manier van iemand ontslaan. Andere ontslagcategoriën

in de city zijn *cull* en *clean-up* van *bodies* of *bums on seats*. Bij een *cull* worden elk jaar standaard de slechtst presterende paar procent van de werknemers ontslaan, ook in jaren van enorme winst. Een *clean-up* van *bodies* of *bums on seats* is de benaming die zakenbankiers gebruiken voor een plotse ontslagronde. Maar hoe gemakkelijker banken mensen kunnen ontslaan, des te sneller nemen ze hen ook weer aan.

Dit hire & fire systeem heeft echter tot gevolg dat er een extreem negatieve sfeer op de werkvloer heerst, dat is althans wat vele van de door Luyendijk geïnterviewde mensen aanklaarten. Er heerst een enorme angst in de city: angst voor de volgende ontslagronde, voor het breken van de *code of silence* waardoor je ook ontslagen wordt, voor het verkeerd uitpakken van bepaalde genomen risico's.... Doordat het zo makkelijk is om mensen te ontslaan verliezen mensen ook gauw hun empathie. In een wereld waar amoraliteit de norm is, is dit echter een goede eigenschap. Je wordt dan aanzien in de City als professioneel en als je zo wordt genoemd is dit het grootste compliment dat je er kan krijgen. Dit wilt zeggen dat je iemand bent die op zijn werk zijn emoties en morele overtuigingen buiten beschouwing weet te houden. De consequenties van nul onslagbescherming zijn dus de volgende: geen langetermijndenken, angst, enorme verspilling van menselijk kapitaal en het verlies van empathie.

De banken zijn in staat om onze samenleving te schaden erger dan terreurorganisaties ooit zouden durven dromen en ze worden gerund door mensen die binnen de vijf minuten ontslagen kunnen worden, dus waarom zou iemand inzitten

over de lange termijn financiële gezondheid van zijn bank als hij er binnen de vijf minuten uitgedonderd kan worden? Die mensen vormen de City, het hart van onze economie in Europa.

De gammele werking wordt nog maar eens duidelijk wanneer de Nederlandse schrijver het volgende schijft: 'Recent nog omschreef Andrew Haldane tegenover Der Spiegel de balansen van grote banken als 'het zwartste aller zwarte gaten'. Haldane is de nummer 2 van de Engelse Centrale Bank, en is als toezichthouder eindverantwoordelijk voor de stabiliteit van de City. Deze man zegt hardop dat hij geen idee heeft van wat de banken bezitten.' (Idem, 308). In de cockpit zonder piloot, die de financiële wereld is, heeft niemand nog het overzicht en zijn zelfs sommige omvangrijke financiële instellingen onbeheersbaar geworden. Naast *too big to fail*-instellingen en *too big to save*-instellingen, zijn er immers ook nog instellingen die *too big to manage* zijn. Toch wekken banken de indruk dat ze gerund worden als legers of luchthavens, maar zegt Luyendijk: 'Kijk achter deze façade naar de perverse prikkels, de verkokering en het klimaat van angst, de zero loyalty als gevolg van zero job security en de omvang, gammelheid en complexiteit, en je ziet geen strak geleide piramide met bovenin het opperbevel. Je ziet een eilandenrijk in de mist, bevolkt door huurlingen.' (Idem, 316).

Gaan zij het oplossen?

Na het lezen van *Dit kan niet waar zijn* kom je te weten dat bankiers geen monsters zijn, dat hebzucht het probleem niet is en dat het probleem nog steeds niet is opgelost. Hooggeplaatste figuren van de financiële sector zelf gaven zelfs al aan dat de problemen verre van opgelost zijn, sterker nog, het tegenovergestelde is het geval blijkt onder andere uit een artikel van 24 oktober 2013 in *The Guardian*: ‘Albert Edwards, Société Générale’s global strategist, argues in a note for clients that four years of low rates have encouraged a return of the kind of risky investment behaviour that we saw before the crash. He cites evidence, albeit anecdotal, that the crazy derivatives favoured by traders prior to 2008 are in heavy use and posing a distinct danger to the stability of world markets. He calls as evidence an interview in the *Financial Times* where Craig Parker, head of leveraged finance at Goldman Sachs, says: “We’re in the third year of the greatest leveraged finance markets of all time because of the efforts by the Fed, and all the central banks around the world, to keep rates at zero.”’ (Inman, 2013). En dan is er nog volgende uitspraak van Ben Lawsky, topman van toezichthouder New York, die op 1 oktober 2013 in *The Financial Times* was te lezen: ‘Wat nu gebeurt op de markten, is financiële alchemie’ (*The Financial Times*, 2013).

Kredietbeoordelaars speelden ook een hoofdrol in de crash en ook hier is niets veranderd. Hun beoordelingen hadden bijvoorbeeld desastreuze

gevolgen voor Griekenland. Kredietbeoordelaars worden betaald door de banken van wie ze de financiële instrumenten ‘onafhankelijk’ beoordelen. Je zou verwachten dat The Big Three, de drie grootste kredietbeoordelaars, veroordeeld zouden worden voor hun prominente rol in het veroorzaken van de kredietcrisis, maar ‘Moody’s noch andere kredietbeoordelaars zijn aansprakelijk gesteld voor hun triple A-ratings, omdat ze met succes aanvoerden dat dit in juridische zin slechts ‘opinions’ waren geweest die vallen onder de vrijheid van meningsuiting.’ (Luyendijk, 2015, 201). Dat hun zozegde ‘opinions’ bijvoorbeeld medeverantwoordelijk waren voor het in de afgrond jagen van Griekenland, wordt er niet bij vermeld. De CEO van Moody’s in 2008, Raymond W. McDaniel Jr., is nog steeds de CEO van Moody’s (Moody’s, 2015). Luyendijk vergelijkt kredietbeoordelaars met inspecteurs van de Michelinggids die niet anoniem zouden komen proeven, maar betaald zouden worden door de kok zelf. Je mag drie keer raden hoeveel sterren zo’n restaurant dan zou krijgen. Bij The Big Four, de vier grote accountantskantoren, is alles ook nog steeds hetzelfde als voor *Lehman*. Zij mogen in vrijwel alle landen verder blijven bijklussen als consultants voor de banken van wie ze de boeken onafhankelijk moeten controleren.

Antropoloog zijnde deelt Luyendijk zijn interviewees in categorieën in: *neutralen*, *tandenknarsers*, *Masters of the Universe*, *zeepbelbankiers*, *waanbankiers* en *koel kikkers*. Dat zijn, zoals de schrijver ook aangeeft, types van werknemers die je overal hebt. Inherent slecht is niemand, maar volgend stukje uit

het boek van Luyendijk legt pijnlijk bloot waar het schoentje wringt: ‘Een interviewee vertelde dat ze in haar eerste week had gevraagd naar het maatschappelijk nut van een bepaald financieel product, en prompt werd uitgescholden voor “socialist”. Maar de meesten spraken over de amorele logica van hun wereld met dezelfde vanzelfsprekendheid als over de hire & fire-cultuur: “zo zit de financiële wereld nu eenmaal in elkaar.” (Luyendijk, 2015, 141). Je kan een bepaald financieel product legaal zo complex mogelijk maken zodat er veel geld met te verdienen valt, ook al kan dit product desastreuze gevolgen hebben. Het enige wat je moet doen is winstmaken, hoe je dat doet is niet van belang. De verandering zal dus niet van binnenuit komen.

Alle relaties zijn teruggebracht tot transacties: tussen aandeelhouder en bank, tussen bank en bankier, tussen bankier en klant. Dit heeft als gevolg dat er niet meer in termen van goed en slecht gedacht wordt. Luyendijk haalt amoraliteit terecht aan als het overkoepelend probleem in de financiële wereld. Het is duidelijk dat deze mentaliteit moet veranderen. ‘Waarom zouden bankiers hun klanten beter behandelen dan ze zelf worden behandeld, door hun bank en door hun eigenaar?’ (Idem, 149). Helemaal erg wordt het als je weet dat ook vrijwel alle multinationals beursgenoteerd zijn en daarmee onderworpen aan het amorele regime van *shareholder value*. Diezelfde multinationals waar wij voeding, medicijnen en andere levensmiddelen van kopen. Ook buiten de City is amoraliteit een steeds wijder verspreid fenomeen. Gerechtspsychiater Roger Deberdt liet bij een interview met

Humo, dat hij gaf ter gelegenheid van zijn pensioen en het boek *De gezichten van de misdaad* waarmee hij afscheid neemt van, en waarin hij terugblijkt naar, zijn carrière als gerechtspsychiater, volgende opmerkelijke uitspraak optekenen: ‘Criminaliteit is eigen aan de mens en evolueert voortdurend. Wat vroeger een misdrijf was, kan vandaag weer opduiken in een andere vorm. Moeskopperij bijvoorbeeld, diefstal van groenten of vruchten op het veld, was ooit een ernstig misdrijf in crisistijd. In de huidige crisistijd duikt eigendomsriminaliteit onder andere vormen op, denk maar aan financiële delicten. Internationale bankiers hebben toch zowat de hele wereld verarmd? En als ze al worden vervolgd, wordt er helaas geen psychiatrisch onderzoek gevraagd. Het zou nochtans interessante resultaten kunnen opleveren. We leven in een amorele tijd. Dat is mijn grote conclusie.’ (Bulté & Lippens, 2013, 21).

Banken maken een zeer groot deel uit van onze economie, we verwachten een nutsvoorziening van ze, dat ze haar maatschappelijke rol realiseert. Dus mijns inziens is de totale afschaffing van de bankensector geen optie, maar is een grondige wijziging van het systeem hoogstnoodzakelijk. Dit moet dan wel ingrijpend gebeuren, zoals Luyendijk ook duidelijk maakt en bepleit. Hoopvol is dat er in de City zelf mensen zijn die inzien dat dit systeem niet houdbaar is en een ander en beter systeem willen. De citywerkers nemen echter zelf het heft niet in handen, want, argumenteren ze, als ze in hun eentje tegen het systeem zouden ingaan, zouden ze hun job verliezen en uit de City worden gegooid, waarna er nog steeds niets is veranderd. De vraag is natuurlijk als zij

het probleem niet oplossen, wie lost het dan wel op? En hoe kan het systeem hervormd worden? Volgens de Nederlandse schrijver is de enige hoop die we hebben de politiek, ondanks dat zij de praktijken in de financiële wereld in de hand hebben gewerkt. Politieke verslaggevers moeten eindelijk aan politici vragen hoe een gezonde financiële sector eruitziet en hoe we die bekomen. De vraag die we aan politici zouden moeten stellen is: hoe gaat u ons zo snel mogelijk een financieel systeem bezorgen dat betrouwbaar is, dat niet opeens kan instorten? En burgers moeten die partijen steunen die daar een degelijk antwoord en actieplan voor hebben.

De instorting van een financieel systeem is een abstract gegeven voor de gemiddelde burger. Wat wil je als je over de werking van de financiële wereld bijna niets leert op school en er een zwijgplicht geldt in de City, die als een deken geluiden uit deze sector smoort en vervormt. Toch zou de dreiging voor iedereen duidelijk moeten worden, zodat burgers politici kunnen aanzetten tot actie. Maar wat Luyendijk vergeet is dat er nog altijd de financiële lobby is, die bijvoorbeeld landen en landenblokken tegen elkaar uitspeelt, waarvan de politiek los zou moeten komen. We hebben dus een omwenteling nodig. Die omwenteling is een enorme opgave, maar de afgelopen tweehonderd jaar heeft het Westen zichzelf al vaker met succes heruitgevonden. Er zijn in het verleden maatschappelijke veranderingen doorgevoerd die veel ingrijpender waren, zoals bijvoorbeeld de afschaffing van de slavernij, dan nu met de financiële wereld nodig zijn.

De interne en externe controle, financieel en politiek,

blijft een lachertje en de volgende zaken zijn ook nog steeds niet gebeurd: de nodige transparantie geven, het uit de city gooien van de werknemers achter de schandalen en verantwoordelijk voor de crisis, het breken met de accountantskantoren en kredietbeoordelaars, het aansturen van een verhoging van de kapitaaleisen, zorgen dat de grootste banken in de wereld niet meer beursgenoteerd zijn, iets doen aan de nul ontslagbescherming, de *code of silence* herzien en het afschaffen van *caveat emptor*. Dit zijn nochtans concrete zaken waar door politici ongetwijfeld iets aan gedaan kan en moet worden.

IJsland is het eerste land dat een signaal heeft gegeven geen deel meer te willen uitmaken van het internationale financiële systeem. Dit deden de IJslanders door te stemmen tegen de afbetaling van de externe schulden met *The Icelandic loan guarantees referendum*, ook gekend als *the Icesave referendum*, dat werd gehouden op 6 maart 2010. Financiële deregulering en speculatie had hun land immers op stelten gezet en nu moesten de burgers de rekening betalen voor iets waar zij niet verantwoordelijk voor waren. IJsland is één van de duidelijkste voorbeelden van financiële deregulering en de desastreuze gevolgen ervan. In 2000 begon de IJslandse regering met een breed dereguleringsbeleid, dat catastrofale gevolgen zou hebben. Eerst voor de natuur in IJsland en vervolgens voor hun economie. Het begon door multinationals toe te laten zich in IJsland te vestigen. Deze multinationals begonnen IJslands meest waardevolle natuurlijke bronnen te exploiteren, terzelfdertijd werden IJslands grootste drie banken geprivatiseerd. In een periode

van 5 jaar leenden deze (naar de normen van andere landen) kleine banken, die nog nooit buiten IJsland hadden geopereerd, 120 biljoen dollar. Een bedrag dat overeenkwam met 10 keer de grootte van de IJslandse economie. Er was een ongelooflijke *bubble* ontstaan die barstte in 2008 toen deze banken instortten. Hierna verdrievoudigde de werkloosheid in zes maanden tijd, veel mensen verloren hun spaargeld, er was een enorme stijging van de staatschuld, kortom de crisis trof iedereen in IJsland. Wetende dat IJsland voordat de financiële wereld het land had overgenomen, een stabiele democratie was met een hoge levensstandaard, de complete infrastructuur van een moderne maatschappij, extreem lage werkloosheid en staatsschuld. (Ferguson, Beck, & Bolt, 2010).

Politici moeten ervoor zorgen dat onze landen niet meer herschapen worden naar het evenbeeld van de City en dat het financiële systeem drastisch wordt hervormd. De amorele cultuur moet hoofdzakelijk aangepakt worden, want wat voor regels je ook bedenkt, mensen met zulke ingesteldheid zullen altijd manieren vinden om ze te ontwijken. Dit wil niet zeggen dat er niet veel meer regels moeten zijn, want na het lezen van *Dit kan niet waar zijn*, leer je ook dat meer regels natuurlijk wel broodnodig zijn en dat beter toezicht ook hoogstnoodzakelijk is. Duidelijk is dat de huidige werking van de financiële wereld en onze economie hand in hand gaan met het grootste dogma van onze tijd, de alsmear groter wordende sociale ongelijkheid, en dat als we aan het laatstgenoemde iets willen doen, het aanpakken van ons huidig financieel en economisch systeem essentieel is.

Wat heeft architectuur met deze problematiek te maken? Architecten zouden minstens een inzicht moeten krijgen in deze processen, die zo'n prominente rol spelen in onze maatschappij. Hoe kunnen zij anders, zonder kennis te hebben van de grote problemen waar de samenleving die zij ruimtelijk vormgeven mee kampt, een correct ruimtelijk antwoord bieden aan de noden van de samenleving? Een architect bezit immers een empathisch vermogen, of zou dit moeten bezitten, wanneer hij een project ontwerpt, teneinde zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid te vervullen. De gerenommeerde Deense architect Bjarke Ingels geeft volgende raad aan jonge architecten in een interview met Louisiana Channel, een non-profit videokanaal van het Deense Louisiana Museum of Modern Art: 'For young architects it's important to care and to realize that we're not here to build for other architects, we are here to build for all of humankind in a way. We are here to accommodate life and work of so many different people from so many different backgrounds. So that first of all, we really need to care about the people we're designing for and understand what their dreams and desires and priorities are and then we have to use that understanding as the driving force of the work we put forward. Because the second we know what questions that are important, then all we have to do is answer them.' (Louisiana Channel, 2014).

5

FORM FOLLOWS
FINANCE

In zijn boek ontleedt Luyendijk de City in London, het financiële hart van Groot-Brittannië en van een groot stuk van de wereld. Financiële discripten elders kunnen gezien worden als de bijkantoren van de City. Om die reden lijkt het mij ook relevant om de City in Londen te analyseren om de linken tussen het financiële systeem dat Luyendijk beschrijft en de gebouwde wereld te investigeren en zo het ruimtelijk voorkomen van de financiële wereld te belichten.

Afb. 14, Karen Cook the Pinnacle, 22 Bishopsgate, London (2009)

Als ik de architectuur van de city bekijk vraag ik mij af wie de architecten zijn die deze gebouwen hebben ontworpen en waar hun kritische ingesteldheid is gebleven. Het zijn toch architecten die de financiële torens in de City hebben ontworpen? Als we tegen 2050 met 70% in steden wonen, dan kunnen we de financiële sector het beeld in de harten van onze steden toch niet blijven laten bepalen (The Central

Intelligence Agency 2010, 904). Wie wilt er zijn kinderen grootbrengen in deze opeenhoping van onpersoonlijke, in reflecterend glas gehulde wolkenkrabbers met bijhorende geprivatiseerde publieke ruimte? Bij het ontwerpen van een wolkenkrabber voor de financiële sector lijkt duurzaam materiaalgebruik voor de architect trouwens ineens helemaal niet meer van belang te zijn. Gaan we, als architecten, ons blijven laten dicteren door de amorele financiële sector of hebben we de moed om hen alternatieven aan te rijken?

Luyendijk haalt in zijn boek volgend stukje van een interview aan dat hij afnam aan een recruiter (werver) die veel werkte met topbankiers: “Veel van mijn cliënten interesseert het niet zo wat de publieke opinie is,” legde hij uit. “Besef dat dit extreem goed opgeleide mensen zijn die meerdere talen spreken. Velen hebben op een paar continenten gestudeerd en gewerkt. Ze zijn getrouwd met iemand met een andere nationaliteit, hun kinderen hebben al op diverse continenten gewoond. Ze willen zo min mogelijk belasting betalen, en veilig zijn. Rechtszekerheid is heel belangrijk voor ze.” Ook hij zei: “Het zijn geen slechte mensen. Het zijn mensen die niet langer denken in termen van goed en slecht. Professionals.” (Luyendijk 2015, 247) Deze verontrustende ingesteldheid komt echter buiten de bankenwereld ook steeds meer voor. Er wordt schijnbaar vergeten dat door belastingen te betalen een bijdrage wordt geleverd aan de maatschappij. De overheid gebruikt dat geld, in tegenstelling tot de banken zoals uit Luyendijks boek pijnlijk duidelijk wordt, wel voor het aanpakken van reële problemen en voor het verbeteren

van de leefomstandigheden van de burgers van een land. Zó wordt een veilige en verdraagzame samenleving mogelijk. Door zulke individualistische gedachten als beschreven in het aangehaalde stukje tekst wordt de samenleving enkel maar dualer. Als hulpbehoevenden geen overheidssteun meer krijgen kan hun situatie uitzichtloos worden en zijn ze rapper vatbaar voor de lokroep van de criminaliteit. Door te redeneren als de interviewee wordt er net onveiligheid gecreëerd.

Deze ingesteldheid vind je ook terug in de tendens om steeds meer de nadruk op veiligheid te leggen in architectuur en stadsplanning. In een kritiek op smart cities door Rem Koolhaas, gepubliceerd op de site van de Europese Commissie geeft Koolhaas volgende beschrijving van dit fenomeen: ‘A new trinity is at work: traditional European values of liberty, equality, and fraternity have been replaced in the 21st century by comfort, security, and sustainability. They are now the dominant values of our culture, a revolution that has barely been registered.’ (Koolhaas, My thoughts on the smart city - by Rem Koolhaas, 2014). Dit geeft aan dat architecten zulke processen zouden moeten doorzien, willen zij fatsoenlijk ingrijpen in de gebouwde wereld en bouwen aan de wereld van morgen. Koolhaas is wat dat betreft een lichtend voorbeeld.

Afb. 15, London City skyline covered in fog, (2015, 11)

Waarom wordt de architectuur van de financiële wereld die onze steden domineert zo weinig op de korrel genomen? De torens in reflecterend glas stellen een stroom geld voor die nooit lijkt te eindigen, eindeloos opgaand in de lucht die ze reflecteren. ‘*The sky is not ‘the limit’ anymore*’ lijken ze haast uit te stralen. Ze vereenzelvigen het doorgeschoten kapitalisme met haar ongebreidelde groei. Dit valt ook te zien

aan bovenstaande foto van London boven de wolken. Je zou denken dat deze foto trucage is, maar dat is ze niet. Vroeger had je kerken die het landschap domineerden en hun moraal domineerde ook de samenleving en nu zijn de torens van de grootbanken de hoogste gebouwen. Vooraan op de foto zie je Canary Wharf, achteraan de City of London. Samen vormen zij het hart van de financiële wereld. Canary Wharf is privégebied en in de City is het plein voor St Paul's Cathedral de enige niet geprivatiseerde publieke ruimte. Overal hangen camera's met heel goede gezichtsherkenningsoftware, zodat als er personen komen die een bedreiging vormen, de security er ongelooflijk snel bovenop zit. Canary Wharf is een soort Dubai, een soort shoppingcentrum dat helemaal gemanicuurd is; het zou eigenlijk overal ter wereld kunnen staan zegt Luyendijk tijdens een lezing op de TUDelft over zijn boek *Dit kan niet waar zijn* (Luyendijk, 2015). Een ware verwerkelijking van de door architect Rem Koolhaas beschreven generische stad (Heynen, Loecx, Cauter, & Herck, 2009, 656). Achter de City, dus helemaal achteraan op de foto, zie je in de verte een smal torentje, dat is de BT Tower. Rond de BT Tower zitten de volgende takken van de financiële sector: *private equity*, *hedgefunds* en *venture capital*. Heel veel van de boosheid van mensen is gericht op deze takken van de sector, maar die willen helemaal geen aandacht. Vandaar dat we daar dus ook helemaal geen hoge gebouwen zien. Bankiers lijken heel erg de behoefte te hebben om enorme, grote glanzende torens neer te zetten. We moeten allemaal zien hoe bijzonder ze zijn. In de financiële wereld

heerst echter de omgekeerde hiërarchie meent Luyendijk. Hier staan de takken, zoals *private equity* en *hedgefunds*, die rond de BT Tower gelegen zijn aan de top van de ladder en zijn de banken zoals Goldman Sachs louter een opstap om na enkele jaren naar een hoger niveau door te groeien.

Ga je binnenkijken in zulke torens dan zie je het volgende volgens Luyendijk: 'Een handvol keren lukte het onder al dan niet valse voorwendselen rond te neuzen in het Londense hoofdkwartier van een zakenbank. Het is alsof je een soeverein ruimteschip binnenstapt. Geruisloze, pijlsnelle liften, uitstekende beveiliging en professioneel-hoffelijk baliepersoneel. Veel glas, marmer en andere materialen die koude weelde uitstralen, en hoge ruimtes die je klein doen voelen, als Europese kathedralen. De rondlopende bankiers zelf leken een en al doelgerichtheid en ingehouden haast, alsof iedereen opging in iets heel belangrijks. Wij weten waar we mee bezig zijn en wie ben jij om daar vraagtekens bij te zetten?' (Luyendijk, 2015, 52-53). Het is bijzonder hoe de architectuur zowel binnenin als vanbuiten de waarden van de sector belichaamt. Het is vreemd dat architecten de amoraliteit die er heerst lijken te kunnen vormgeven, maar niets afweten van wat er in deze sector gebeurt. De weerspiegeling van de waarden die de financiële wereld uitdraagt in zijn infrastructuur is zo accuraat dat de architecten dit haast met kennis van zaken lijken te hebben vormgegeven. Deze plekken huisvesten de bom in het hart van onze samenleving, maar stralen zekerheid, neutraliteit, geslotenheid en zakelijkheid uit. Over de taal

van deze architectuur lijken architecten geen mening te hebben, hoewel het noodzakelijk is dat ze hier kritisch over zijn. Als architectuur de perfecte uitdrager van de macht is, kan zij dan ook niet een factor zijn in het ombuigen ervan?

De stedenbouw van de londense financiële sector

Als we naar de stedelijke publieke ruimte in London kijken komen we tot de vaststelling dat die steeds meer geprivatiseerd is en privaat gecontroleerd wordt. Maar publieke ruimtes zijn essentieel voor de maatschappij zoals de bekende Deense architect en stedenbouwkundige Jan Gehl stelt in de documentaire *Mainmise sur les villes* van de Franco-Duitse televisiezender Arte: ‘Mensen hebben nood om elkaar te ontmoeten, om elkaar te vinden met als doel deel uit te maken van de samenvleving. We hebben publieke ruimte ook nodig voor de goede werking van de democratie.’ (Laborey & Evreux, 2015). De eigenheid van de stad is dat ze divers is. Publieke ruimte die geprivatiseerd is, is in zekere zin het verlaten van wat de eigenheid van de stad is. De Duitse socioloog Andrej Holm zegt hierover het volgende: ‘De publieke ruimte is altijd een plaats geweest waar zeer verschillende belangen samenkomen. Het wordt problematisch als specifieke belangen en mechanismen de toegang en de verscheidenheid aan gebruiken van deze plaatsen verhinderen of limiteren.’ (Idem).

Een plek waar dit gebeurd is Canary Wharf, in London. Daar is de ‘publieke’ ruimte privégebied, wat wil

zeggen dat je op dat gebied niet zomaar mag doen wat je wil. Je wordt er nauwlettend in de gaten gehouden door camera’s en security-agenten. Er mogen bijvoorbeeld niet zomaar foto’s gemaakt worden, want dan zal je hierop aangesproken worden door de security-agenten. Staan de foto’s hen niet aan? Dan escorteren ze je naar buiten of halen ze de politie erbij. Je wordt er overal geobserveerd en gecontroleerd. (Idem).

Een concreet voorbeeld van zo’n plek die geprivatiseerd is en privaat bewaakt wordt, is het plein dat net achter St Paul’s Cathedral ligt, Paternoster square. Je zou kunnen zeggen dat dit plein in het centrum ligt van de mondiale financiële wereld. Op deze plek mocht er dus ook niet geprotesteerd worden bij de *occupy movement* in de herfst van 2011 in Londen, hoewel dit eerst wel de bedoeling was. In het begin heette deze protestactie Occupy London Stock Exchange omdat gepland was dat het protest voor het beursgebouw, the London Stock Exchange, zou gaan plaatsvinden, maar dit gebouw is op Paternoster Square gelegen, dat zoals boven beschreven geprivatiseerd is en privaat gecontroleerd wordt. Ze hebben zich dan maar gevestigd op het plein voor St Paul’s Cathedral, de enige niet-geprivatiseerde ‘publieke’ ruimte in The City. De City of London is eigenlijk een aaneenschakeling van gebieden die privaat eigendom zijn en privaat gecontroleerd worden. (Idem).

Volgens Anna Minton, auteur van *Ground Control: Fear and Happiness in the Twenty-First Century City* waren de straten van Londen niet altijd publiek: ‘Georgiatische pleinen in de 18de en begin van de 19de eeuw waren al omsloten door

hoog beveiligde bescherming en de simpele Londenaar, het grote publiek, was niet toegelaten om in deze ruimtes binnen te dringen. Pas toen de lokale autoriteiten en de lokale democratie meer macht hadden, waren er enorme publieke protesten tegen de sluiting en compartimentering van deze plaatsen.’ De toenemende privatisering van de stad en haar publieke ruimtes, zoals we die op dit moment zien in Londen en andere steden van Groot-Brittannië, wijzen erop dat deze moeilijke democratische overwinning aan het slinken is. Hoe het mogelijk is dat we deze moeilijke democratische overwinning hebben kunnen verliezen verklaart Minton als volgt: ‘In feite was niemand op de hoogte van wat er aan de hand was. De mensen wisten niet van de veranderingen die bezig waren. Natuurlijk, wie zou het ze wel zeggen? De privatisatie van de ‘publieke’ ruimte heeft zich zo ongemerkt kunnen voltrekken.’ (Idem).

De City of London vormt samen met Canary Wharf het kloppend hart van de financiële sector in het Verenigd Koninkrijk en bijgevolg ook voor een groot deel van de rest van de wereld. De bouw van Canary Wharf werd gestart in 1988, in volle liberale omwenteling, en was in die tijd de grootste werf van Engeland. Het werd gebouwd in de Docklands, de vroegere haven van Londen en is de eerste publiek toegankelijke ruimte in het Verenigd Koninkrijk die gebouwd en beheerd wordt door de privésector. Het Verenigd Koninkrijk werd de voorloper in Europa van een nieuwe manier van stedenbouw. Alles begon met de Docklands en Canary Wharf. Met de deregulatie van de financiële sector in

Londen, kende de sector in het midden van de jaren tachtig een echte big bang en dat heeft de behoefte voor een nieuw soort ruimte gecreëerd om die enorme banken met hun enorme trading floors te huisvesten. De banken waren dus op zoek naar een geschikte locatie voor die nieuwe soort ruimtes en de Docklands, oude kaaien die leeg en verlaten waren, moesten herbestemd worden en waren bijgevolg perfect geschikt daarvoor. Zo ontsoond de eerste private ruimte op grote schaal in het Verenigd Koninkrijk. Alle gebouwen, de torens en de drie winkelcentra van Canary Wharf, maar ook de straten, parken en promenades van die wijk, getekend door bankiers voor bankiers, worden beheerd door een consortium van investeerders geleid door Morgan Stanley en meer recent een Qatarees fonds. De wijk heeft zijn eigen intern reglement. Eigen geautoriseerde veiligheidsdiensten en de alomtegenwoordigheid van bewakingscamera’s zien er 24 uur op 24 uur op toe dat dit reglement wordt gerespecteerd. Een nieuw stadsmodel vindt zich uit. Het grote probleem is dat men sindsdien dit stadsmodel overal is beginnen bouwen, een model dat overeenkomt met de behoeften van de financiële sector. Een voorbeeld van de toepassing van dit model is de nieuwbouwwijk More London die een private stedelijke ruimte is en is vergezeld van een waslijst aan reglementen tegen daklozen, fietsers, straatartiesten en skaters. Het stadhuis van London is letterlijk omcirkeld door 280 000 vierkante meter van private ruimte. Het stadhuis is omsingeld en er is geen andere keuze

dan een publiek private samenwerking af te sluiten. (Idem).

Afb. 16, Anti-daklozen vloerspijkers buiten een bank in West Londen, Londen (2013)

Zo zegt Sir Edward Lister, medewerker van de stedenbouwkundige dienst van de stad Londen: ‘Meer en meer hebben de lokale overheden krappe budgetten. Er is steeds minder en minder geld. En we moeten onze budgetten zeer nauwlettend beheren en dat geld met voorzichtigheid uitgeven. Dus ons argument tegen promotoren is dat het in hun eigen belang is om publieke ruimtes te hebben van goede kwaliteit rond hun gebouwen, want het niveau van de huur stijgt als de publieke ruimtes goed ontworpen zijn en wij zorgen ervoor dat deze niet gesloten voor het publiek zijn. De promotoren moeten ze onderhouden en ze toegankelijk voor iedereen laten. Het is een manier om zeker te zijn dat we een zeer goede kwaliteit van publieke ruimte hebben,

maar onderhouden en gefinancierd door de privésector. En wij denken dat dit een goede manier van werken is en dat dit de goede manier van vooruitgaan is.’ De Britse publieke diensten zijn steeds op zoek naar nieuwe combinaties van publiek private samenwerkingen. Inspiratiebron is de Noord-Amerikaanse stad in het begin van de jaren 2000 met een nieuwe tool geïmporteerd uit Canada: het BID, Business Improvement District. Door dit mechanisme staat de stad Londen een deel van zijn bestuur af voor bepaalde straten, pleinen en, steeds meer en meer, voor volledige wijken. Bijvoorbeeld in de wijk Angel in Londen, waar dit tussen handelaren georganiseerd wordt. Het BID bestaat uit bedrijven uit de wijk die een taks betalen, die 20 procent van hun jaarlijks inkomen bedraagt. Ze hebben zo de vrijheid om over enkele zaken te beslissen zoals over de kleur van de klinkers op straat, over het gebruik van publieke ruimten voor de organisatie van commerciële evenementen of over het aantal extra agenten die patrouilleren op hun territorium. Maar op welke manier wordt er rekening gehouden met de wensen en rechten van de bewoners van deze wijken? In de stad met 500 000 bewakingscamera’s installeert er zich met het BID een nieuw veiligheidsinstrument. (Idem).

Het sleutelement is dat alles boven de hoofden van de inwoners geregeld wordt, de inwoners hebben geen inspraak in de manier waarop het BID wordt beheerd. Die visie op de stad als een plek die vooral voor investeringen is gemaakt, beschouwd ruimte boven alles als een product. Volgende vraag vat samen hoe het Business Improvement District de

zaken ziet: Hoe kunnen we zoveel mogelijk winst uit deze plek halen? Het enige wat telt zijn de winsten. Ze willen dat de plek proper en veilig is, omdat ze denken dat dat een omgeving gaat creëren die lijkt op die van een winkelcentrum, waardoor de consumptie aangewakkerd gaat worden en er meer geld gegenereerd gaat worden in de desbetreffende wijk. BID's zijn in de mode in Londen. De toenmalige Londense burgemeester had als doelstelling in 2011 om eenenveertig BID's door te voeren in vijf jaar tijd in het verschiep van 2016. De taks betaald door de leden van de BID's op schaal van de stad is 20 miljoen pond, ongeveer 26 miljoen euro. (Idem).

Vandaag en in toenemende mate sinds 2008 verandert de Europese stad van gezicht. De steden staan een deel van hun voorrechten inzake stedenbouw af. Private operatoren hebben sindsdien hele wijken ontwikkeld, ingericht, onderhouden. Deze wijken worden kant en klaar afgeleverd aan het desbetreffende stadsbestuur. Vraag is hoe het met de kwaliteit van de stedelijke ruimte in deze wijken zit? Ingrid Nappi-Choule, onderzoekster bij ESSEC geeft de reden waarom deze wijze van stedenbouw alsmaar populairder wordt bij gemeentebesturen: 'De stedelijke renovatie kost vandaag de dag zo veel, dat publieke actoren private actoren nodig hebben om het risico te nemen.' In Europa worden stukken van steden zo ontwikkeld als echte commerciële centra in open lucht met de daarbij horende diensten. Steeds meer delen van de stad worden geprivatiseerd. De voetganger wordt uitsluitend consument, al het ander gebruik is verboden en de stad is een koopwaar/goed dat we consumeren. Ingrid

Nappi-Choule schetst die fenomeen als volgt: 'Wie zijn de kopers? Wie zijn de eigenaars van de stad? En als we in die zin praten van de privatisatie van de publieke ruimtes, dan praten we wel degelijk over nieuwe eigenaars die private actoren zijn. En daar zien we de opkomst sinds een goeie dertig jaar van die investeringsfondsen, die beursgenoteerd zijn en waarvan de hoofdactiviteit het ontwikkelen van stedelijke zones, het ontwikkelen van onroerende goederen en het verhuren ervan is. Op stedenbouwkundig vlak gaan we een volledige standardisatie van producten krijgen.' (Idem).

Zelfs in mijn opleiding architectuur in het vak management, dat ik kreeg in het eerste semester van het tweede masterjaar architectuur, wordt deze manier van het ontwikkelen van de gebouwde omgeving aangeleerd. Er werd ons in dit vak aangeleerd, door de professor en door de door hem uitgenodigde gastsprekers uit het werkveld, dat de *ROI* van een project de enige maatstaf is. De *ROI* of *return on investment* geeft het rendement op een investering aan. Het enige wat van tel is, is een zo winstgevend mogelijk project maken, andere voor de maatschappij essentiële aspecten en de maatschappelijke implicaties die dit project zou hebben, spelen hierbij geen enkele rol.

De financiële mogelijkheden van de gemeenschap om publieke ruimte aan te leggen is heel beperkt. Volgens de Franse architect, stedenbouwkundige en laureaat van de Grand Prix de l'urbanisme 2014, Frédéric Bonnet, is het paradoxale dat 'wanneer een metropool deugdzaam moeite doet om de stad in te richten, door bijvoorbeeld in transport te

investeren, door een kwaliteitsvol beleid te voeren om de stad te vernieuwen, wordt dat vergezeld door een kwaliteitsvolle stedelijke opwaardering, maar wordt dat ook vergezeld door een financiële opwaardering. En natuurlijk omdat er die financiële opwaardering is, die niet te onderschatten valt, bijvoorbeeld terreinen die verschillende honderden euro's duurder worden per vierkante meter bouwoppervlakte, zijn er speculatieve fenomenen. Er zijn mensen in het vak die niet als doel hebben aan stedenbouw te doen, maar voor wie het enige doel het verdienen van geld is, die sleutelfiguren worden. Het perverse effect is dat dat alles een globale prijsverhoging met zich mee brengt van terreinen en het dus moeilijker maakt voor publieke politiek die zoekt naar een evenwicht van programma's, zodat er meer diversiteit is, meer toegankelijkheid is voor mensen die minder geld hebben enzovoort. Dat wilt zeggen dat alle prijzen stijgen en dat de stad veel duurder wordt om te ontwikkelen, dan ze zou moeten zijn en dat diegenen die zich het best voelen de eigenaars zijn die hun terreinen verkopen.' Een gemeentebestuur dat eisen van kwaliteit van publieke ruimte heeft, van toegankelijkheid, van kosteloosheid... moet zijn mannetje staan tegen de eigenaars-promotoren die niet dezelfde prioriteiten hebben. Onder deze nieuwe actoren die niet bezig zijn met het doen aan goede stedenbouw, verrijzen grote groepen van Europese distributeurs, zoals Tesco in Engeland die onder andere een gesloten stad in de periferie van Londen heeft gebouwd voorzien van een Tesco school, Tesco zwembad, Tesco park, Tesco anti-daklozen architectuur en een Tesco

commercieel centrum, dat in het hart van de wijk ligt. (Idem).

Private actoren, die niet bezig zijn met het ontwikkelen van een goede, leefbare stad, maar met zoveel mogelijk winst maken uit deze stad, eisen de hoofdrol op. Gevolg is dat dit grondprijzen doet stijgen en privaat bezit zo de stad infiltreert en het realiseren van een publiek programma door de overheid moeilijk maakt. Het wordt door de speculatie op vastgoed onbetaalbaar voor de desbetreffende overheid om ruimtelijk in te grijpen in de stad, de stad vorm te geven, waardoor ze die private investeerders wel moeten aanspreken. In België worden zo projecten gerealiseerd onder de vorm van een Publiek-Private Samenwerking (PPS).

Politiek is steeds minder gericht op de gemeenschap omdat ze hand in hand gaat met de markt. Steden kunnen een element zijn om terug aan politiek te doen, door gebieden anders te tekenen en praktijken anders te organiseren en door de democratie te doen wederkeren. De stedenbouw is dus steeds interessanter om te onderzoeken in dit kader, omdat hij ons verplicht om na te denken over de democratische toekomst van de wereld, waarbij zeker vragen gesteld moeten worden. (Idem).

Neoliberalen ideeën worden ruimtelijk vertaald in onze steden. De Duitse socioloog Andrej Holm stelt volgende trend vast: 'De politiek van de stad sinds de jaren 80 en 90 begunstigt de notie van concurrentie. We spreken van de stad voor de ondernemer. De stad moet aantrekkelijk worden gemaakt voor de zakenmensen, voor de eigenaars, voor diegenen die belastingen betalen, voor diegenen die er bedrijven willen installeren en diegenen die geen geld hebben, de daklozen, de

jongeren, de ouderen worden aanzien als nutteloos en dus in de publieke ruimte houdt men met hen totaal geen rekening, enkel voor zover dat noodzakelijk zou zijn. De BID's zijn de uitdrukking van deze ondernemersgerichte politiek die in bijna alle grote steden plaatsvindt sinds de jaren negentig.' (Idem).

In steeds meer steden in Europa zijn er initiatieven die opkomen voor het recht op de stad. Inwoners van steden hebben immers het recht om uit te drukken wat voor hen een goed leefbare stad is en deze mee helpen vorm te geven. Ze hebben het recht om het niet eens te zijn met de ontwikkeling van een stad vanuit louter financieel oogpunt en te wensen dat er rekening wordt gehouden met andere aspecten die minstens even belangrijk zijn, zoals voldoende natuur in de stad, mogelijkheden voor sociale interactie, diversiteit enzovoort. Mensen eisen volkomen terecht dit recht op inspraak in de stad op. Andrej Holm verduidelijkt wat met recht op de stad bedoeld wordt: 'Het recht op de stad betekent dat ik het beetje plaats dat nog rest moet beschermen en ik mijn recht op de stad moet kunnen uitoefenen. Het recht op de stad is ook dat ik moet kunnen beslissen over de toekomst van de stedelijke ontwikkeling, hetgeen ook een aantal sterke vragen stelt aan de democratie. Wie heeft het recht om te beslissen over de toekomst van de stad? Zijn dat de inwoners of een politieke elite of een economische elite?' (Idem).

Het model van de stad van morgen, die één grote Business Improvement District is geworden, veegt de overgangszone tussen publieke en private ruimte nog meer weg. Het traditionele winkelcentrum is niet meer in de mode

Afb. 17, Bicester Village London (2013). Fun shopping

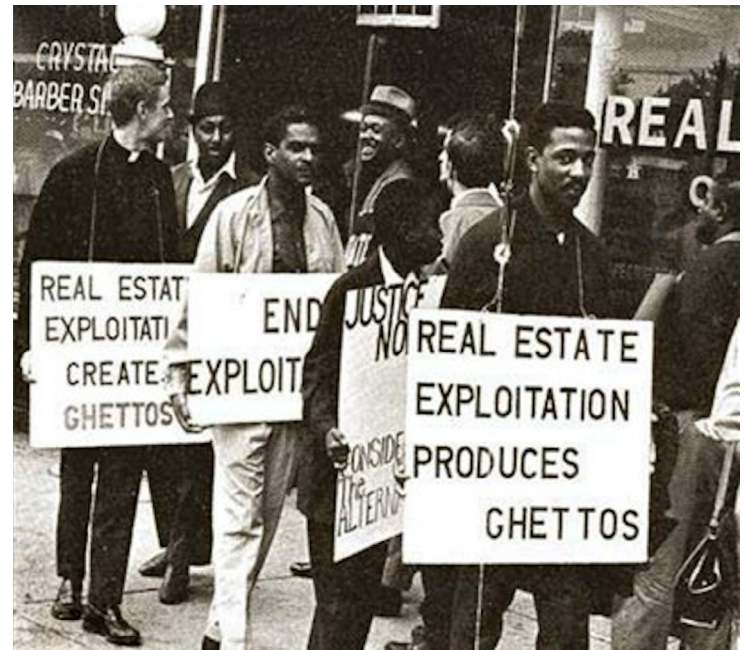
en men moet iets toevoegen, fun shopping, het recreatieve shoppen is geboren in een kunstmatige architectuur van de stad. Een al zeer uitgesproken tendens in Europa is dat men door deze winkelcentra flanneert zoals door de stad in het midden van simulaties van stedelijke elementen: pleinen, lanen, straten... Maar het blijft nog steeds een private, genormeerde, bewaakte ruimte. Dit proces van dysneyficatie van de stad duwt alles weg wat niet past in dit gecreëerde ideaalbeeld van de perfecte omgeving voor consumptie en heeft overal hetzelfde effect, namelijk dat de meest kwetsbaren uit de stad verdrongen worden. (Idem).

In volgende stelling van Anna Minton, komt de

belangrijke rol die architectuur vervult in deze fenomenen wederom aan het licht: ‘Wat doet architectuur? De architectuur van de stad reflecteert de politieke en socio-economische realiteit van de stad. En de verspreiding van deze private ondemocratische omgevingen reflecteert simpelweg het feit dat onze samenleving steeds minder en minder democratisch is. We leven niet meer in een democratische samenleving blijkt op zoveel verschillende niveaus en de publieke ruimte vertelt ons dat.’ De vraag is: als architectuur de socio-economische realiteit reflecteert, kan ze dan ook geen voorstellen doen voor alternatieve socio-economische realiteiten? (Idem).

Grote segmenten van populaties met een laag inkomen worden volledig weggeveegd. Mensen worden verplaatst uit de stad om plaats te maken voor prestigieuze vastgoedprojecten en hierbij wordt totaal geen rekening gehouden met de rechten en wensen van de huidige bewoners. Dat zie je niet alleen in het Verenigd Koninkrijk, maar ook elders in de wereld steeds meer voorkomen. Hier staat niet enkel de bescherming van de publieke ruimte op het spel, maar het recht van de bewoners van een wijk om in hun wijk te mogen blijven wonen. Istanboel is hier een duidelijk voorbeeld van. Hier gebruikt de overheid het alibi van aardbevingsgevaar. Turkse architect Korhan Gümüs beschrijft deze situatie als volgt: ‘De overheid bepaalt dat een bepaald gebouw een risico vormt, omdat het in een risicozone ligt, en dat het afgebroken moet worden, terwijl ernaast hetzelfde type constructie staat, dat wel mag blijven staan. Dat is een totaal arbitraire wet. We worden geconfronteerd met een nieuw juridisch systeem, want

wat hier belangrijk is, is niet het oplossen van de problemen van de inwoners, maar de realisatie van objectieven en belangen van investeerders. We worden geconfronteerd met een wet die hiervoor volledig is uitgevonden. Met die wet over katastrofen werd 70 procent van Istanboel als risicozone met recht van ingrijpen verklaard.’ (Idem). Stedelijke ruimte wordt zo geherstructureerd dat het bijna onmogelijk wordt voor populaties met een laag inkomen om in de buurt van het centrum van de stad te wonen. (Harvey, 2015).

Afb. 18, Satter, B., Family Properties: Race, Real Estate, and the Exploitation of Black Urban America

Steden zijn een nieuwe vorm van commerciële producten geworden, waarbij plekken worden verkocht die een ideale omgeving voor investeerders en consumptie vormen en bijgevolg een exclusief milieu creëren onder het mom van het versimpelen van het bestuur en verbeteren van de levenskwaliteit. De infiltratie van privébezit limiteert zich niet enkel tot de planning en constructie van deze nieuwe steden, maar wordt doorgetrokken in hun controle en bestuur. De enorme speculatie in vastgoed die de prijzen voor bouwgrond de lucht in jaagt, gebouwen die louter als investering gezien worden, inwoners van een buurt die gedwongen, vaak ongegrond en zonder enige inspraak, hun buurt moeten verlaten om plaats te maken voor grote vastgoedprojecten en de opkomst van de *Business Investment Districts* gaan allemaal hand in hand met de segregatie op grond van rijkdom en zodoende dragen ze bij aan de alsmaar groter wordende kloof tussen arm en rijk en geven ze een ruimtelijke vertaling van dit fenomeen.

De architectuur van de londense financiële sector

In de paper *Architecture and crisis: re-inventing the icon, re-imag(in)ing London and re-branding the City* van Maria Kaika, professor in Human Geography aan de Universiteit van Manchester, worden de transformaties die de Londense City de afgelopen vier decennia heeft ondergaan bestudeerd. De focus in deze paper ligt op de iconische architectuur

van de city en de periode van institutionele crisis die het bestuursorgaan van de City, de Corporation van 1970 tot 1990 heeft ondergaan. Zoals in de vorige zin aangehaald heeft de city zijn eigen bestuursorgaan, een elite-autoriteit genaamd *the Corporation*, dat niet enkel een instelling is met een invloedrijk zakennetwerk, maar dat ook een invloedrijke planningsautoriteit is, die tot recent de enige rechtsbevoegheid had over planningsbeslissingen voor de Square Mile, de bijnaam voor de City of London. Kaika analyseert hoe de institutionele crisis, die de aanzet was voor ingrijpende veranderingen, zijn impact had op de ruimtelijke ontwikkeling van de City. De paper leert je hoe veranderingen in de economie, beleid en de structuur van *the Corporation* gelinkt zijn met strategische veranderingen in bouwnormen, plot ratio's en beleid inzake landgebruik en op welke manier architectuur wordt ingezet voor het creëren van een nieuw publiek beeld voor *the Corporation* en voor Londen. Kaika ziet de iconische aanbestedingen niet als vaandeldragers van Londen's internationale economische macht, maar als symptomen van veranderingen in de instituties en elite die de nieuwe stedelijkheid van de City promoten. Er werd een nieuwe architecturale taal geïntroduceerd die de nieuwe identiteit van de city moest uitdragen. Deze taal moest een economische zekerheid uitstralen die de in de realiteit economische onzekerheid bedekte. (Kaika, 2010).

Tijdens haar onderzoek nam Kaika ook interviews af aan Londenaren en City-medewerkers, ze vroeg in deze interviews aan haar interviewees eerst om een cognitieve

Afb. 19, Norman Foster & Partners, Swiss-Re tower, London (2004)

map van Londen te tekenen, hieruit bleek dat de meeste Londenars problemen hadden met het situeren van iconische gebouwen zoals het bekende *Swiss-Re* gebouw van Norman Foster. Deze gebouwen bepalen de skyline van Londen wel, maar doordat de City zo'n geprivatiseerd gebied is, is het, ondanks dat het in het hart van de stad ligt, voor de gemiddelde Londenaar afgesloten van de rest van de stad en weet deze de beeldbepalende iconische gebouwen van de City niet te situeren. Dit komt doordat de nieuwe architecturale iconen van Londen een nieuwe relatie tussen architectuur en stedelijke ruimte hebben gecreëerd, door gebouwen op te leveren die even losgekoppeld van het stedelijke publiek zijn en even ongeïnteresseerd in het verbeteren van publieke ruimte dan de nieuwe transnationale elite die de opdrachtgevers ervan zijn. De nieuwe transnationale elite van de city heeft totaal geen verbondenheid met de plek en heeft dus geen interesse in de traditionele architectuur van de City en in een langetermijnvisie op de ruimtelijke ontwikkeling van Londen. (Idem).

De paper van Kaika gebruikt Castoriadis' werk over *The Imaginary Institution of Society* voor het analyseren van de iconische gebouwen van de City (Castoriadis, 1987). Ze beschrijft dat dit artikel van Castoriadis de productie van architectuur als centraal situeert in het verduurzamen van de socio-politieke fantasie van elk historisch tijdperk en zijn elite, en dat Castoriadis architectuur als een essentieel deel ziet van het *radicaal imaginaire* van maatschappijen of instellingen die in crisis verkeren. Architectuur maakt deel uit van het

actueel imaginaire wanneer ze de heersende macht bevestigt en objectieveert, maar in tijden van crisis handelt ze als een deel van het *radicaal imaginaire*, en leert ze een maatschappij wat te verlangen en hoe het te verlangen (Žižek, 1989). Volgens haar kan in deze context iconische architectuur, die geproduceerd is in tijden van herstructurering, gezien worden als een element uit een systeem van betekenisgevers (naast taal, beelden, publiek betoog,...) noodzakelijk voor het produceren van nieuwe identiteit voor een elite of instellingen die op zoek zijn zichzelf heruit te vinden en past het nieuwe beeld dat de City wilt uitstralen, in het kader van zijn herstructuring, hierin. (Kaika, 2010).

De rol van architectuur als een taal van de macht van een heersende elite is in vele domeinen al uitgebreid onderzocht. Zo linkte Tafuri de opkomst van het modernisme in architectuur met de piek van de kapitalistische modernisering (Tafuri, 1976 (1973)), maar ook andere prominente academici bestudeerden dit in hun werk zo schrijft Maria Kalka: ‘Twombly’s treatise on the American skyscraper develops a critical theoretical framework for understanding this building typology as a narrative of capitalist ideology at the peak of the global expansion of US capital. (Twombly, 1996). Jameson’s (1991) analysis of post-modern architecture as the ideology of late capitalism, alongside Zukin’s (1991, 1995), Domosh’s (1990, 1992), Fainstein’s (1994), Jacobs (1994) and Sklair’s (2005) excellent excavations of the relationship between architecture and power, detail empirically and explore theoretically the interplay between

iconic architecture and capitalist practice.’ (Kaika, 2010).

De academici die de schrijfster hierboven aanhaalt focussen echter hoofdzakelijk op hoe architectuur in welvarende tijden aangewend wordt door machthebbers, maar belichten niet welke rol iconische architectuur speelt in crisistijden. De onderzoekster tracht deze leemte op te vullen met haar studie van de geproduceerde iconische architectuur in de Londense City, in tijden van institutionele crisis en herstructurering van *the Corporation*. Hier werd iconische architectuur volgens haar aangewend voor het propageren van nieuwe waarden als een ‘instrument of statecraft’ (Sudjic, 2006). Zo zegt ze het volgende over architectuur die geproduceerd werd tijdens momenten van economische en institutionele crisis: ‘If the imaginary institution is essential for any collective identity to transcend the field of the ‘potential’ and enter ‘the field of the actually existent’ (Castoriadis 1987, 138), and if collectives ‘constitute and transform their language according to their needs at any historical moment’ (1987, 138), then the need for a new radical imaginary, i.e. of instituting new imaginary significations and symbols, becomes imperative during moments of crisis and change, as it will provide the symbols for new institutional arrangements, symbols that will act both as signifiers of the new order and as means of constituting this new order. Within this context, iconic architecture produced under moments of economic and institutional crisis can be understood as a type of totem that contributes towards configuring and instituting new significations for societies

and institutions in need of reinvention.’ (Kaika, 2010).

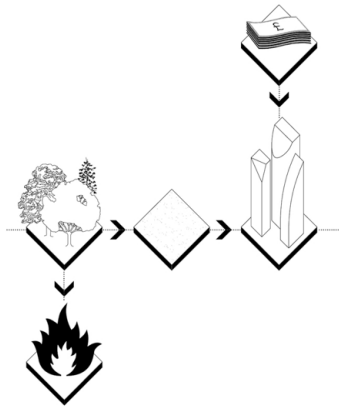
De nieuwe iconische torens in de City zijn in dit kader dan ook vooral vaandelragers van een historisch moment van reorganisatie, van een traditionele conservatieve, uitsluitend op Engeland gerichte en door Britten bestuurde organisatie, tot een internationale flexibele multiculturele organisatie bevolkt door een beweeglijke transnationale elite. Ze stellen dan ook geen verplichtingen in steen, staal en beton voor, maar zijn vooral functionele objecten voor de accumulatie van kapitaal. Het zijn vooral visitekaartjes van multinationals of speculatieve objecten voor vastgoedpromotoren. Zo concludeert Kaika: ‘Devoid of public role, London’s new icons are the perfect neoliberal objects for real estate speculation assisted by global media, arts and architectural networks. But at the same time, they are also the perfect fetishised objects that feature prominently in the city’s imaginary depictions (advertisements, postcards, tourist maps, Olympic promotions, etc.). Like totems of the City in the making, these ‘Cultural Objects’ are essential for the production of a new radical imaginary for a City as a space driven by a new urban society where ‘patrimonial’ urban politics is replaced by the ‘predatory’ pursuit of urban speculative practices (Galbraith, 2008).’ (Idem).

Afb. 20, Ben Weir, Green Fire of London, Heatherwick’s Garden Bridge, London (2015)

In de in 2015, naar aanleiding van het controversiële Garden Bridge project, gehouden satirische ontwerpwedstrijd *A Folly for London* werd gespot met de architecturale problemen waar Londen mee worstelt. Het winnend ontwerp *The green fire of London* van Ben Weir spot met Londens nieuwe iconische architectuur en de drang van de financiële wereld en bouwpromotoren om Londen met wolkenkrabbers vol te poten. Ben Weir’s voorstel was een eeuwige vlam gewijd aan de 21ste eeuwse planningsdepartementen en projectontwikkelaars. De eeuwige vlam zou zich op een pier bevinden die zich uitstrekt in de Thames en de huidige groene ruimte op de South Bank wordt ingevuld als gebied voor kranen en laadmaterieel. De vlammen zouden dan gevoed worden door het systematisch verwijderen van bomen van de parken in Londen die, in ruil, grote stukken nieuw gebied vrijmaken voor projectontwikkelaars om er luxueuze torens op te bouwen. Al het groen in Londen moet dus plaats maken voor torens. Voor projectontwikkelaars is groen in hun projecten toch hoogstens een decoratief element kan je tussen de regels lezen. Het is dus ook een knipoog naar

de manier waarop steden vandaag ontwikkeld worden: door economische en financiële drijfveren en waar andere aspecten zoals een duurzame groene leefbare stad ontwikkelen naar de achtergrond wordt geschoven. (Jennings, 2015).

Afb. 21, Ben Weir, Green Fire of London, Heatherwick's Garden Bridge, London (2015)

Ben Weir's *The green fire of London* legt een reëel fenomeen bloot, dat niet alleen in Londen te zien valt, maar ook zeer nadrukkelijk in snelgroeiende steden in ontwikkelingslanden. Het probleem met deze snelgroeiende metropolissen is dat ze niet worden ontwikkeld op mensenmaat. De steden worden, zonder oog te hebben voor onder andere een kwaliteitsvolle stedelijke ruimte

volgepoot met wolkenkrabbers, omdat dit prestigieuze vastgoedprojecten zijn waar maximaal rendement uit de beschikbare bouwgrond kan gehaald worden. De stad kan in die optiek gezien worden als een loutere driedimensionalisatie van kapitaal. Het creëren van een leefbare en duurzame stad voor de bewoners speelt hier geen enkele rol, het enige wat hier van belang is, is het maximaliseren van de winsten en het opdrijven van het bruto binnenlands product. In plaats van het ontwikkelen van de stad van morgen worden hier dezelfde fouten als in het verleden herhaald. Het is dus van groot belang dat architecten en planners een kritisch standpunt durven nemen in zulke processen. Want door hier geen verantwoordelijkheid voor op te nemen, kiest de architect ook positie, zelfs al denkt hij dit niet te doen.

Zo zegt de bekende filosoof Alain de Botton in een video van *The School of Life*, een organisatie die hij mee oprichtte, dat je in de grootste gebouwen ziet waar een samenleving in geloof, vroeger was dat de kerk, nu zijn dat schijnbaar farmaceuticabedrijven, belastingsspecialisten, de olie-industrie enzoverder. Volgens hem hebben we onze steden laten beroven door agressieve commerciële belangen. Door torens die niet God of liefde of vrede eren, maar multinationals of beleggingsfondsen (The School of Life, 2015).

Afb. 22, Archizoom, Fotomontaggio urbano (1969)

Een andere kwalijke tendens die iconische architectuur met zich meebrengt is de wedstrijdcultuur in het architectenberoep. Is het niet tijd dat de architect zijn maatschappelijke rol opeist in plaats van zich mee te laten slepen in de wedstrijdcultuur waar de status van het deelnemende bureau en de esthetische aspecten vaak

doorslaggevend zijn? (Cubero, *The Competition*, 2013). Een architect is geen designer die zijn huisstijl moet manifesteren om zich te onderscheiden van zijn 'concurrentie'. Een architect heeft eerst en vooral een maatschappelijke verantwoordelijkheid, want wat hij bouwt grijpt fysisch in op de mens zijn leefwereld. Moet de focus van de architect, per slot van rekening een breed opgeleide figuur die out of the box kan denken, niet verlegd worden? Zou de architect misschien niet uit zijn eigen 'box' moeten komen en het maatschappelijk aspect van zijn beroep op de voorgrond moeten plaatsen in plaats van een zelfingenomen designer te zijn die zijn huisstijl moet promoten. De Deense toparchitect Bjarke Ingels deelt deze mening: 'After modernism, I think, the world and architects lost confidence in architecture. Architecture sort of isolated itself in different academic discourses like postmodernism and deconstructivism et cetera and I think that what needs to happen now is that architects need to reinsert architecture as something that people are interested in, not just architects. Something that is important for society and that it's not just a stylistic exercise like redecorating your bathroom, it's literally a question of deciding as a species what kind of world we want to live in.' (Louisiana Channel, 2014).

Als architecten zo'n belangrijke rol kunnen spelen in het re-branden van de City, dan zouden ze een even belangrijke rol moeten kunnen spelen in het transparanter en toegankelijker maken van de City en bijgevolg dus ook de financiële sector. London is niet de enige stad die dit proces ondergaat. Iconische gebouwen met dezelfde

doeleinden tekenen de skylines van steden over de hele wereld. Ze willen ondanks een onzeker economisch klimaat zekerheid en superioriteit uitstralen. Het is dan ook noodzakelijk voor architecten om dieper te graven en achter het facadisme dieperliggende probleemstellingen te duiden, die ze dan moeten durven adresseren. Zoals het geval van Londen duidelijk maakt zijn die onderliggende probleemstellingen vaak geworteld in politieke, economische en culturele agenda's. Vandaar de groeiende noodzaak voor architecten om zich in deze disciplines ook te durven engageren en een hernieuwd geloof te hebben in het feit dat ze wel degelijk iets kunnen veranderen ondanks de neoliberale agenda die overal aan hun wordt opgedrongen.

6

ARCHITECTURE
AS A POLITICAL
PRACTICE: DEBT-
FREE ISLAND

In het academiejaar 2014-2015 volgde ik in het eerste semester in het kader van het Erasmus uitwisselingsprogramma een semester aan de École Nationale Supérieure d'Architecture de Saint-Étienne. Hier koos ik als ontwerpstudio en seminarie *Architecture as a Political Practice* dat gegeven werd door professor Xavier Wrona. Het was een internationale studio en werd gedoceerd in het Engels. De studio was een poging tot algemene analyse van zowel de rol als de impact die het kapitalisme heeft op de aan de gang zijnde dysfunctionele constructie van de werkelijkheid en, in het bijzonder, op de productie van de gebouwde omgeving. Deze historische analyse van het kapitalisme, die spant over een periode van 150 jaar van kritisch denken over het kapitalisme, liet ons toe om de rol van de architect in de maatschappij te bevragen alsook om de mogelijkheid te testen voor de structurering van architecturale projecten op basis van problemen die normaal worden gezien als niet toebehorend tot deze discipline. Dit onderzoek werd gevoerd in de stad Rotterdam. De opdracht die de acht teams, waarin de studio werd onderverdeeld, werd toebedeeld was het ontwerp van een nieuw soort programma: een onderzoekscentrum voor de wereld van de toekomst. De eerste stap bestond uit een politieke lezing van de stad Rotterdam. Deze lezing werd gedaan vanuit acht verschillende invalshoeken: *the politicians' and politics' history of the city, its economic history, a people's history, Rotterdam's stances on immigration, the analytical understanding of the port as a structuring device of urbanity, the footprint of businesses onto the urban fabric, social housing in its articulation with land segregation*

en *the political and social dimensions at work in the naming of streets*. Deze analytische onderzoeksfase was gebaseerd op zowel de verzameling van objectieve data als op de graphische synthese van deze. Zijn hoofddoelstelling was het begrijpen hoe politieke, economische en ideologische agenda's zouden kunnen hebben meegespeeld in de ontwikkeling van deze stad. De tweede fase van dit gedeelde onderzoeksproject was het bestuderen van acht sleutelteksten over het kapitalisme. Deze teksten werden gebruikt om ons inzicht in de dieperliggende problemen van het kapitalisme te versterken, en elk van hen werd opgevat als een theoretisch kader voor het ontwikkelen van een architectuurproject:

- Karl Marx - *Wage Labor and Capital* - 1847
- Max Weber - *The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism* - 1905
- Friedrich Hayek - *The Road to Serfdom* - 1944
- Eve Chiapello/Luc Boltanski - *The New Spirit of Capitalism* - 1999
- David Harvey - *Paris, Capital of Modernity* - 2005
- Naomi Klein - *The Shock Doctrine, The Rise of Disaster Capitalism* - 2007
- Maurizio Lazzarato - *The Making of the Indebted Man* - 2012
- Jonathan Crary - *24/7, Capitalism and the Ends of Sleep* - 2013

Er werd systematisch gedebateerd over elk project door de acht teams en, zodoende, moeten ze allen verstaan worden als één enkel project. De uitspraak die Rem Koolhaas in een

interview met The Guardian liet optekenen ‘Our cities are the brainchildren of Reagan and Thatcher.’ (Glancey, 2014) kan hierbij als matrix gelezen worden voor de ontwikkeling van ons onderzoek in zijn poging te begrijpen wat de impact van neoliberal kapitalisme is op de productie van onze omgeving en op onze pogingen het te overwinnen.

Debt-free island

Afb. 23, eigen werk, project: Debt-free island in Rotterdam, (2014)

Ik bestudeerde, samen met mijn teamgenoot Juan Ramon Medina, Maurizio Lazzarato's boek *The Making of the Indebted Man* en we gebruikten deze tekst als theoretisch kader voor onze architecturale ingreep in Katendrecht, onze site in Rotterdam. De tekst gaat erover dat we allemaal

debtors, schuldenaars, zijn, schuldig en verantwoordelijk in de ogen van kapitaal, die de grote universele *creditor*, schuldeiser, is geworden. Lazzarato claimt dat de schuldenaar-schuldeiser relatie mechanismen van uitbuiting en overheersing willekeurig aanscherpt en dat schulden deze relatie bevriest en de toekomst bezit. (Lazzarato, 2012).

We vertrokken vanuit een algemene analyse op verschillende schaalniveaus (macro: de wereld, meso: Nederland, micro: Rotterdam) van het schuldenmechanisme, die we ook grafisch gesynthetiseerd hebben in onze eigen grafieken. We kwamen te weten dat het schuldenprobleem zowel in landen, als steden, als bij personen zijn sporen nalaat. Katendrecht, de site van het project ligt vlak langs Hotel New York, één van de weinige gebouwen die na de bombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog overbleven in Rotterdam. Van hieruit vertrokken mensen vanuit Europa, via de Holland-Amerika Lijn, naar de Nieuwe Wereld, Amerika. In deze Nieuwe Wereld ontwikkelde zich *The Capital of Capital*, New York, met zijn wolkenkrabbers die de hegemonie van de financiële wereld met zijn schuldenmechanisme representeren.

David Graeber, Professor aan de London School of Economics, doet in de BBC-documentaire *The Super-Rich and Us* volgend kritisch standpunt over de groeiende schulden tijdens de jaren tachtig uit de doeken: ‘What you see during that period, is a series of fairly intentional government policies, which are designed to guarantee that most people are in debt. If you have a mortgage you can't go on strike. So it was a quite intentional policy: get people in debt, it will

reduce the amount of industrial action, it will hold down wages, it will control inflation. Debt as an extraction of wealth from the 99 percent to the 1 percent is a very important part of the process, it's the key to the whole thing. The finance industry and the debt industry are really the same thing. To a large degree finance just means other people's debts. They are trading our debts with each other.' (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 2, 2015). In diezelfde documentaire wordt ook uitgelegd dat de groeiende verslaving van consumenten aan schulden de groeiende rijkdom van de financiële centra van Londen en New York heeft helpen financieren. Naar het toonbeeld van New York worden financiële centra overal ter wereld ontwikkeld. Zo ook op de wijk langs Katendrecht, Kop Van Zuid waar in de schaduw van Hotel New York een nieuw financieel centrum uit de grond is gerezen.

Afb. 24, Muller, Droogleever Fortuyn en Van der Tak, Hotel New York Rotterdam (1901-1917)

Wij stelden dus met een knipoog dat dit model van de Nieuwe Wereld met de Holland-Amerika lijn terug is gekeerd naar Rotterdam en wij willen met ons project 'neen' zeggen tegen het model van deze Nieuwe Wereld dat oud en achterhaald is geworden. Net zoals IJsland dat met *the Icesave referendum*, dat werd gehouden op 6 maart 2010, als eerste land een signaal heeft gegeven geen deel meer te willen uitmaken van het internationale financiële systeem. Als een statement tegen de schuldeneconomie waar we nu in leven, hebben we een eiland gecreëerd in het midden van Rotterdam dat schuldenvrij is. Het is een kleine autarkische onderzoeksgemeenschap met zijn eigen economisch systeem, het *potlatch* systeem. Dit is een economisch systeem gebaseerd op het geven van giften. Het werd gebruikt door Indianen van

de Noordwestkust van Canada en de Verenigde Staten onder wie het traditioneel het belangrijkste economische systeem vormde. Het opzet bij dit systeem is om de rivaliserende stam uit te nodigen bij een feest en zo de rivaal tot een gelijksoortig feest te verplichten. Wanneer deze daartoe niet in staat is, zal zijn stam aan prestige verliezen. Dit betekent dat de stam in tijden van armoede zuinig moet omgaan met voedsel, zo niet kan er geen *potlatch* georganiseerd worden. Er wordt met dit systeem dus een positieve schuld gecreëerd. Bedoeling is dat de research gemeenschap door dit systeem van giften stap voor stap wordt ontwikkeld. Zij ruilen hun kennis voor bouwmaterialen en levensmiddelen. Het project wordt zo, zonder hetaangaan vanschulden, gefinancierd en onderhouden.

In de gemeenschap zelf worden de verkregen middelen verdeeld zoals deze werden verdeeld bij Latijns-Amerikaanse stammen voor de intrede van de vrije markt. Daar gingen de mannen bijvoorbeeld op jacht en werd het zo bekomen voedsel onderling verdeeld, terwijl ze nu markten organiseren en zelf inzien dat ze daardoor onder andere aan overbejaging gaan doen en er een grotere verkwisting is. Doordat de onderzoeksgemeenschap onafhankelijk is van de schuldeneconomie wordt de mogelijkheid gecreëerd voor onderzoekers om fundamenteel onderzoek te doen, hetgeen in ons huidig economische klimaat haast onmogelijk geworden is. Het is immers moeilijk geworden fondsen te verwerven voor onderzoek dat niet rechtstreeks zijn toepassing heeft in de economie, waardoor er vooral toegepast onderzoek gevoerd wordt.

Als kritische kanttekening vroegen we ons af hoe de wereld ontwikkeld zou zijn als de settlers dit systeem van de Indianen hadden behouden in plaats van ons Westers systeem aan hun op te dringen waarvan we de tekortkomingen nu, meer dan ooit, onder ogen beginnen te zien. We hebben onderzoek gedaan naar de bouwmethodes die de Amerikaanse settlers gebruikten om hun eigen nieuwe gemeenschappen op te bouwen. Een vaak gebruikte techniek was balloon framing, hiermee konden snel en omdat het een eenvoudige techniek was, door de bewoners zelf, nieuwe nederzettingen gebouwd worden. Deze techniek was perfect geschikt voor ons project, aangezien we enkel de plannen verzorgden zodat de bewoners, stap voor stap, door gebruik te maken van het *potlatch* systeem, de onderzoeksnederzetting konden opbouwen. Ook omdat de Europeanen die vanuit Rotterdam, via de Holland-Amerika lijn, naar de Nieuwe Wereld trokken hun nederzettingen letterlijk opbouwden via deze technieken en wij ook wilden aantonen dat in deze tijden ook een nieuwe wereld mogelijk is.

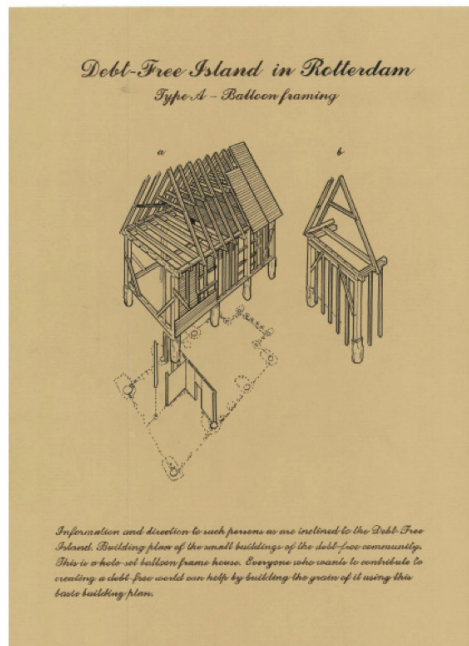

Afb. 25, eigen werk, project: Debt-free island in Rotterdam, (2014)

In hun uiterlijk voorkomen zouden de gebouwen refereren naar de IJslanse architectuur aangezien we het krachtige signaal van de IJslanders tegen de financiële casino als statement wilden gebruiken, om aan te tonen dat er wel degelijk alternatieven mogelijk zijn. IJsland is een land waar handel een essentieel deel uitmaakt van de economie, de link met het potlatch systeem is dus ook hier evident. Voor de planning van onze nederzetting hebben we ons eveneens laten inspireren door de Amerikaanse *settlers*. Hoofdbron daarbij was het hoofdstuk *Planning of the settlement* uit het boek van Robert K Home *Of Planting and Planning*. Hierin lezen we dat de hoofdzaak in deze eerste settlements was, het

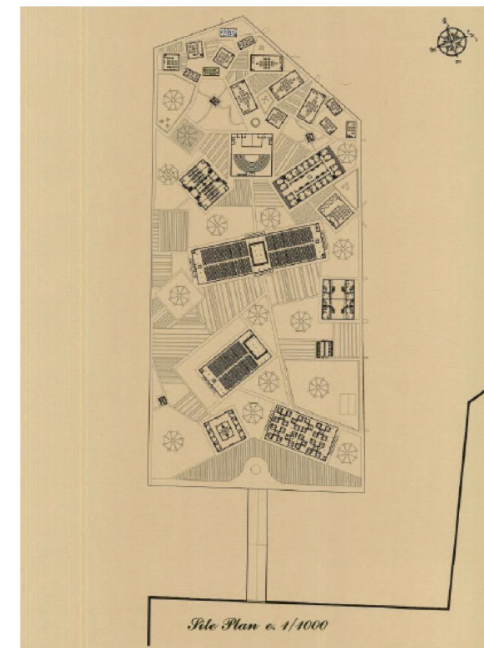
bedwingen van de wilde en gekke aard van de mens, hetgeen zich vertaalde in strakke rechthoekig geplande nederzettingen waar de macht zich in het centrum bevond en de inwoners in toom moest houden. Voor de planning van onze nederzetting zijn we diametraal tegen deze wijze van plannen ingegaan, aangezien wij in onze gemeenschap de vrijheid van onze inwoners niet willen inperken en dus geen centralisatie van de macht willen, maar de inwoners de mogelijkheid willen geven door onderling overleg tot een gepaste organisatie te komen bij het stapsgewijs ontwikkelen van dit radicaal alternatief voor de Nieuwe Wereld, die oud is geworden.

Debt-free island
Pamphlet

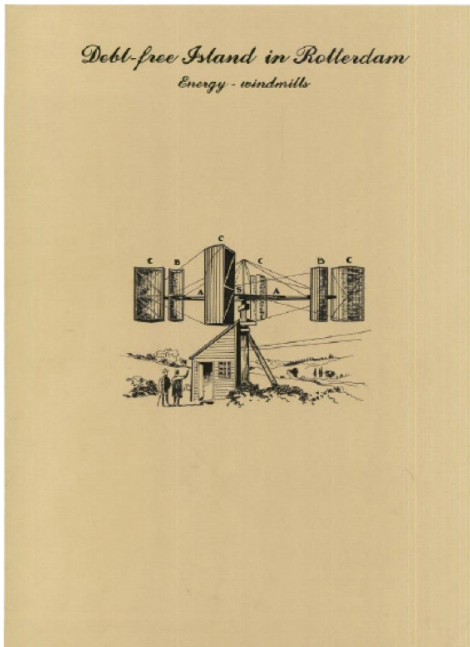
Afb. 26, eigen werk, project: Debt-free island in Rotterdam, (2014)

Debt-free island
Planning of the settlement

Afb. 27, eigen werk, project: Debt-free island in Rotterdam, (2014)

Debt-free island
Energy - windmills

27 The Making of the Indebted Man

Afb. 28, eigen werk, project: Debt-free island in Rotterdam, (2014)

Debt-free island
Model 1/10

27 The Making of the Indebted Man

Afb. 29, eigen werk, project: Debt-free island in Rotterdam, (2014)

03

DE STRIJD TEGEN
SOCIALE ONGELIJKHEID

Afb. 30, Een arbeider die aan het dineren is op de werf van een residentieel complex, Hefei, China (08.02.2012)

7

PIKETTY'S
ONGELIJKHEIDS-
STUDIE

Sinds de verschijning van het boek *Kapitaal in de 21e eeuw* van de Franse econoom Thomas Piketty krijgt sociale ongelijkheid meer aandacht dan ooit. Zowel vooraanstaande onderzoekers als wereldleiders leggen de nadruk op het belang van dit probleem. Zo zei de gerenommeerde Israëlische professor in geschiedenis en de auteur van de internationale bestseller *Sapiens: A Brief History of Humankind*, Yuval Noah Harari: 'The 21st Century will be the most unequal period in human history' (BBC, The Super-Rich and Us. Episode 2, 2015). President van de Verenigde Staten Barack Obama zei tijdens de toespraak over economische mobiliteit en *the Affordable Care Act* die hij op 4 december 2013 gaf, dat ongelijkheid 'the defining challenge of our time' is (Federal News Service, 2013). In de VS, een van 's werelds meest ongelijke landen, bedreigt ongelijkheid immers de waarden van *The American Dream*, die gesteund zijn op het geloof dat als je hard werkt je de mogelijkheid hebt om hogerop te geraken haalt Obama in deze toespraak ook aan.

Men kan dus terecht stellen dat *Kapitaal in de 21e eeuw* uitgegroeid is tot een zeer belangrijk boek. Het is een boek dat wereldwijd enorm onder de aandacht is gekomen. De Franse econoom heeft ermee een van de grootste, zoniet het grootste probleem, waar onze samenleving tegenop kijkt onder de aandacht gebracht. Zowel links en rechts als rijk en arm zijn ervan overtuigd dat de wereld gelijkzamer zou moeten zijn dan dat hij nu is. Piketty begint zijn boek niet voor niets met artikel 1 van de *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger* uit 1789: 'Sociale verschillen kunnen alleen door algemeen belang worden rechtvaardigd.' (Piketty

2014, 1). Hij geeft hiermee meteen duidelijk aan dat hij deze kwestie vanuit een objectief wetenschappelijk kader wil benaderen en het boek niet bedoeld is als een links manifest, zoals sommige critici erg kort door de bocht aanhalen.

Piketty start met het uitleggen van inkomen en kapitaal, om dan, na de duiding en het verstrekken van het nodige inzicht in deze twee begrippen, te duiken in de berg data waar *Kapitaal in de 21e eeuw* op steunt. Deze is voortgekomen uit meer dan tien jaar onderzoek door Piketty en een handvol andere economen en laat Piketty toe om de evolutie van ongelijkheid te schetsen sinds het begin van de industriële revolutie. In de 18de en 19de eeuw waren westerse Europese samenlevingen heel erg ongelijk. Private rijkdom verkleinde het nationaal inkomen aanzienlijk en was geconcentreerd in de handen van rijke families die zich aan de top van een relatief rigide klassenstructuur bevonden. (Idem).

Deze trend zette zich voort zelfs wanneer de industrialisering langzaamaan bijdroeg tot stijgende lonen voor arbeiders. Enkel de chaos van de Eerste en Tweede Wereldoorlog en de Grote Depressie verstoorde dit patroon. Hoge belastingen, inflatie, faillissementen, en de groei van de zich uitspreidende welvaartsstaten zorgden ervoor dat rijkdom drastisch slonk, en leidde een periode in waarin zowel inkomen als rijkdom verdeeld werden op een relatief egalitaire manier. Maar de schokken van de vroege 20ste eeuw zijn weggevaagd en rijkdom is zich nu aan het herbevestigen. Piketty stelt vast dat het belang van rijkdom in moderne economieën dezelfde niveaus benadert

van voor de Eerst Wereldoorlog en dat de concentratie van rijkdom in de handen van een steeds kleinere groep mensen geen anomalie of een recente ontwikkeling is. (Idem).

Maar naast deze onthutsende vaststelling, leer je ook wat de verschillende krachten zijn van micro- tot macroniveau achter de groei van sociale ongelijkheid. Uit de uitgebreide studie van historische data leidt Piketty een grote theorie af over kapitaal en ongelijkheid. Hij ontwikkelde de algemene regel dat rijkdom sneller groeit dan economische opbrengsten en verwerkt dit concept in de uitdrukking $r > g$ ('r' betekent hier *the rate of return to wealth* en 'g' *the economic growth rate*). Als de andere factoren gelijk blijven, zal snellere economische groei het belang van rijkdom in een maatschappij verminderen, terwijl tragere economische groei het belang ervan dan weer zal doen toenemen (en demografische veranderingen die de globale groei doen vertragen zullen kapitaal dominanter maken). Maar er zijn geen natuurlijke krachten die tegen de gestage concentratie van rijkdom ingaan. Enkel op een explosie van snelle groei (door technologische vooruitgang of een stijging van de populatie) of overheidsop treden kan gerekend worden om te voorkomen dat economiën terugkeren naar het 'patrimoniële kapitalisme' dat Karl Marx zorgen baarde. Piketty eindigt het boek door aan te raden dat overheden dringend moeten optreden, door het instellen van een globale belasting op rijkdom, om te voorkomen dat de rijzende ongelijkheid op termijn bijdraagt aan economische of politieke instabiliteit. (Idem).

Naast veel kritiek, heeft het boek vooral veel

Afscheid van **FABIOLA**, de vijfde koningin der Belgen | Alleen op de wereld: 1 miljoen Belgen voelen zich **EENZAAM**

Knack

56% HEEFT BEGRIP VOOR DE HUIDIGE STAKINGEN	80% ZEGT GETROFFEN TE WORDEN DOOR DE BESPARINGEN	58% VINDT DAT DE INKOMENS- ONGELIJKHEID IS TOEGENOMEN	85% VINDT DAT DE REGERING DE ONGELIJKHEID MOET AANPAKKEN
---	--	--	--

Knack
ENQUÊTE

ONGELIJKHEID IN BELGIË

(en wat de regering eraan zou kunnen doen)

78% VINDT DAT DE BESPARINGEN NIET EERLIJK VERDEELD ZIJN	85% IS VOOR EEN BELASTING OP VERMOGENS BOVEN 1 MILJOEN	75% IS VOOR HOGERE BTW OP ONGEZONDE EN VERVUILLENDE PRODUCTEN
---	--	---

MAN VAN
HET JAAR
**Thomas
Piketty**
ECONOM EN AUTEUR
VAN 'KAPITAAL
IN DE 21^E EEUW'

WEEKBLAD - DE JAARGANG
101
Dinsdag 10 december 2014
BIMBAE NIKEN 0772 3222 P000007

5
9 742864 1100564

Afb. 31, Knack, Knack cover 10.12.2014 (2014)

lof gekregen. Zeker is dat Piketty het ongelijkheidsprobleem mondiaal op de agenda heeft gebracht. Wereldwijd wordt er nu over deze kwestie gedebatteerd. Sommigen zoals de MIT-doctorandus Matthew Rognli nuanceerden enkele van Piketty's stellingen, waar anderen het boek voor politieke doeleinden aanhaalden en het bijvoorbeeld niet eens waren met Piketty's beleidsaanbevelingen. Desalniettemin waren de sceptici zo goed als unaniem positief over de wetenschappelijke bijdrage die het boek levert, met name de data die Piketty en zijn team verzamelde en het analysewerk dat ze hebben voortgebracht.

Door het bestuderen van de financiële wereld in het vorige hoofdstuk werd mij als snel duidelijk dat deze sector en het probleem van de groeiende sociale ongelijkheid hand in hand gaan. Dit blijkt ook uit de BBC-documentaire reeks *The Super-Rich and Us* waarin Jacques Peretti onderzoekt hoe de huidige mate van ongelijkheid is kunnen ontstaan en wat de gevolgen ervan zijn. De documentaire reeks focust vooral op Groot-Brittannië. De eerste aflevering vat aan met de stelling dat vijftientig mensen nu dezelfde rijkdom bezitten als de helft van de wereldpopulatie en dat geld nooit eerder zo gepolariseerd was. In deze eerste aflevering van de documentaire reeks komen enkele sleutelfiguren in het debat rond sociale ongelijkheid aan bod. Enkele van deze interviews zal ik in wat volgt kort bespreken. Centraal in de documentaire staat het feit dat het door Raegan en Thatcher gepromootte *trickle down*, het idee dat rijkdom van de superrijken zou afdruppelen op de rest, in realiteit eerder omgekeerd, dus *trickle up*, heeft gewerkt. Hetgeen ook door een

horde vooraanstaande economen, die deze kwestie hebben onderzocht, aangehaald wordt. Het resultaat hiervan is een enorme ongelijkheid in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Bij het invoeren van *trickle down* was men blijkbaar al op de hoogte dat dit het gevolg van deze beleidsvoering zou zijn, maar volgens Margaret Thatcher in haar eerste tv-interview als eerste minister aan interviewer Brian Walden was dit geen slechte zaak. Zo vraagt Walden in dit interview of de prijs voor het economische herstel en de welvaart grotere ongelijkheid in Groot-Brittannië is, waarop Thatcher antwoordt: 'You will get a more thriving society, when people can rise to the limit of their talents and out of the wealth they create, we should all be better off.' Dus vraagt Walden of Thatcher suggereert dat een ongelijkere samenleving in feite beter is voor de welvaart van de Britten, waarop Thatcher riposteerde: 'A more opportunity society which enables the able to earn more.' Dat betekent toch meer ongelijkheid vraagt Walden. 'Yes indeed, if opportunity and talent is unequally distributed than allowing people to exercise that talent and opportunity means more inequality, but it means you drag up the poor people because they are the resources to do so. No one would remember the good Samaritan if he only had good intentions, he had money as well.' (Weekend World, January 6th 1980) (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 1, 2015). Ondanks dat de geschiedenis uitwijst dat deze redenering volledig achterhaald en gewoonweg onjuist is, wordt haar visie nu nog steeds door sommigen met ijver uitgedragen. Zo werd haar visie en haar befaamde uitspraak

over de goede samaritaan ons zelfs tijdens onze lessen management, in het laatste jaar architectuur in het eerste semester van het academiejaar 2015-2016, nog ingedramd.

Thatcherism heeft van Groot-Brittannië een belastingsparadijs gemaakt met meer miljardairs per capita dan eender welk land dan ook. De superrijken maakten natuurlijk massaal gebruik van de fiscale voordelen in Groot-Brittannië en slechts een klein deel van hen betaalde belastingen door hun domicilie niet in Groot-Brittannië te hebben. Naast de vele andere gevolgen van dit beleid is deze natie van een natie van bezitters van vastgoed naar een van huurders gegaan. Zo trekt Peretti naar Arthur B. Laffer, de radicale Amerikaanse econoom die adviseur was voor de Amerikaanse republikeinse president Ronald Reagan. Laffer geloofde dat bedrijven, niet de overheid, zouden moeten vertrouwd worden om welvaart te creëren en om dit te doen zouden de rijken bevrijd moeten worden van de last die belastingen vormden voor hen. Een visie die hij in het interview nog steeds vurig uitdraagt: 'Rich people are different than most people. The rich is the one group of people where when you lower tax rates you will get more revenues. And every time we have raised those tax rates on the rich they have paid less.' Laffer ging nog verder. Hij zei dat, als je rijken belast, dat je dan de hele gemeenschap armer zou maken: 'If you tax rich people and you give the money to poor people, you're going to get lots and lots of poor people and no rich people. The dream is always to make the poor rich, not to make the rich poor.' (Idem).

De redenering van Laffer klopt niet, toont een

nieuwe horde economen, die naar het bewijsmateriaal hebben gekeken, met overtuiging aan. Onder hen, een van 's werelds meest vooraanstaande economen, de Cambridge academicus Ha Joon-Chang: '*Trickle down* economics in theory isn't a stupid idea, but the trouble is that in reality this prediction has not been born out, because in countries like the UK, the US, that have used these policies, investment as a share of national income has fallen, economic growth has fallen. So, where is that pudding that we all were promised that if you give this people more money, they create more jobs and more income? They haven't done anything.' (Idem).

De documentairemaker zegt dat door het najagen van *trickle down* in het Verenigd Koninkrijk, de superrijken hun aandeel van inkomen hebben verdubbeld sinds de jaren tachtig. Voor de meeste Britten daarentegen stagneerde het inkomen in het laatste decennium en werd de kloof tussen hen en de superrijken bijgevolg groter en groter. Het is dus moeilijk te zien waarom *trickle down* niet gelinkt kan worden met ongelijkheid. Tenzij je Arthur Laffer heet natuurlijk, wanneer je hem confronteert met het dat feit zijn innovatie eigenlijk een excuus voor politici was om belastingsverminderingen door te voeren: 'Oh, that's not true, common.' Peretti gaat verder door te zeggen dat het basisprincipe van belastingen het mogelijk maken is voor een overheid om de samenleving goed te laten functioneren. Wanneer je dan zegt dat het heffen van belastingen slecht is, zeg je in feite dat het ieder voor zich is en dat er niet zoiets als een samenleving bestaat (hetgeen Thatcher ooit letterlijk

verkondigde). Hierop pikt Laffer als volgt in: 'Of course the reason you tax is so that you can get those revellers and do good. The government can do what governments should do. Highways, schools, defence. All these wonderful things. And when they have run out of things the government should do, you stop.' Dan confronteert Peretti hem met de gevolgen van Laffers' economische theorie in Groot-Brittannië. Want ondanks dat ze daar een van de laagste taxatieniveaus hebben voor de superrijken, stagneerde hun economie. Hij vraagt of Laffer denkt dat als gevolg daarvan de ongelijkheid in het Verenigd Koninkrijk is toegenomen, waarop deze: 'If by inequality declining you make everyone poorer, but you make the poor a little bit less poor and then you make the rich a lot poorer. I don't like it. I like equality when everyone is benefiting and I don't want to see everyone reaching equality by everyone going to the basement. That's my view. So I think looking at equality as an issue by itself is nonsense.' (Idem).

Ondanks dat de overtuiging dat belastingen laag zouden moeten zijn het mantra is van de superrijken, zijn er enkelen onder hen zoals de internet miljardair, Nick Hanauer, die de ban breken. Hanauer gelooft dat we bedot zijn geweest: '*Trickle down* economics is as old as human civilization. We used to call it divine right. Now we call it *trickle down* economics. It's simply the idea that I matter and you don't. That what I do is indispensable and what you do is extra. It is how we keep you in line.' Hanauer is het eens met de critici die zeggen dat de grote ongelijkheid die we nu meemaken, het gevolg is van de foute richting die

we drie decennia geleden zijn uitgegaan: 'The great problem we face in Britain and in the United States is that we have formed our economic policies essentially believing the *trickle down* idea of Reagan-Thatcherism. The idea that if you make rich people richer everyone is going to be better off. And that's just not true. It's not how the economy works. To use me as an example. I earn literally a thousand times as much per year as the median wage, essentially in the United States, plus or minus, but I don't buy a thousand times as much stuff. I own three or four pairs of jeans. A couple pairs of shoes. We have a big and beautiful house, but I don't have a thousand houses here in Seattle and so no matter how much money I have, I can not sustain a great national economy, only a robust middle class can do that.' Maar ongelijkheid gaat niet gewoon over het falen van *trickle down*, het vormt een bedreiging voor het kapitalisme zelf. Zo zegt Hanauer: 'Capitalism, which is the greatest social technology ever created for creating prosperity in human societies, does need some inequality. Just like plants do need some water. But in precisely the same way that too much water kills plants by drowning them, too much inequality kills capitalism by drowning the middle class.' (Idem).

Een delegatie topeconomen gaat zelfs nog verder door te zeggen dat er geen *trickle down* gebeurd is, maar *trickle up*. Zo antwoordt Dr. Ha Joon-Chang als volgt op de vraag of er zich eigenlijk gewoon een grote herverdeling van rijkdom van de armen naar de superrijken heeft voorgedaan: 'Yes, I can only describe it like that, especially in the US and the UK. Back in

the late 1970's the top 1 percent used to take about 10 percent of total income. On the eve of the 2008 financial crisis this rose to 23 percent!' (Idem). Er is steeds meer eensgezindheid over het feit dat het *trickle up* omgedraaid moet worden. Zo komt Peretti bij Piketty terecht die zijn belasting op rijkdom in plaats van inkomen als een mogelijk oplossing ziet: 'It would be better actually to have an annual tax on wealth. This is just a matter of common sense. This is not a matter of just left or right. When you have booming property values at the top end and booming top wealth portfolios at the top end, it would be crazy not to ask a little bit more from these people.' (Idem).

De superrijken willen echter geen hogere belastingen, maar het betoog dat ze hierover steeds weer aanvoeren klopt niet, oppert Peretti. Lagere belastingen betekenen immers niet noodzakelijk een hogere groei. Zoals blijkt als je kijkt naar de landen die sinds de jaren tachtig voordeligere belastingstarieven voor de welstellenden hebben doorgevoerd, zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, en de landen die dat niet hebben gedaan en ze hoog hebben gehouden, zoals Denemarken of Zweden. Het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten hebben immers in die periode geen snellere groei gekend dan Denemarken of Zweden. Zo zegt Ha Joon-Chang: 'We need to change the discours I hear, because if low tax was good in itself, why doesn't everyone move to Jamaica? The highest income tax rate in Jamaica is 5 percent! If you for example look at the Scandinavian countries, the system there is that you tax everyone heavily, but then you spent for everyone quite

heavily. 88 Percent of Danish people said that they are happy to pay what tax they are paying. This is quite amazing.' (Idem).

Indien de kloof tussen rijk en arm niet groter was geworden sinds de jaren tachtig dan zou zou de Britse economie nu 20 procent groter zijn, haalt Peretti aan. Ondanks dat er zelfs superrijken zijn die vinden dat dit moet veranderen, gaat het toch een hele klus zijn om de Britse overheid daarvan te overtuigen. Uit onderzoek van de econoom Matt Whittaker blijkt dat de superrijken wel degelijk een belang hadden voor de Britse economie: ze waren nodig om te maskeren dat de economische groei niet zo sterk zou zijn als ze anders zou zijn geweest. Ze diende als *make-up* om het bruto binnenlands product goed te laten uitzien. Met deze onthutsende vaststelling sluit Peretti de eerste aflevering van de tweedelige reeks *The Super-Rich and Us* af, concluderend dat *trickle down* een politieke publiciteitsstunt was die de gemiddelde Brit armer en van Groot-Brittannië het meest ongelijke land van Europa heeft gemaakt. (Idem).

In de tweede en tevens laatste aflevering van de reeks achterhaalt Peretti dat bij de globale superrijken de miljarden die hun fortuinen voeden, gemaakt zijn van de schulden van de rest van de samenleving. Hij steekt van wal met de vaststelling dat de grote ongelijkheid van vandaag er niet zomaar is gekomen, dat dit gepland was en dat de groeiende welvaart van de superrijken rechtstreeks gelinkt is met de bezuinigingen die al de rest treffen. Dat plan begon, volgens Peretti, tien jaar geleden in New York in wat op dat moment de grootste bank ter wereld was, Citigroup. Jaren

voor wij ons allemaal zorgen begonnen maken en kritisch begonnen worden over de groeiende ongelijkheid, hadden de mensen bij Citigroup uitgevist hoe ze er een *business opportunity* van konden maken. Het werd uitgewerkt in een document voor investeerders. Tobias Levkovich, toen een *Key Strategist* in die bank (en er nog steeds werkzaam), licht zijn plan toe: 'Wel basically it suggested that wealth was concentrated amongst upper-income Americans and particularly the one percent, and if you really want to get technical, the top point one percent. There has always been the have's and the have not's, but today you have the have's, the have not's and the have yacht's.' (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 2, 2015).

Het rapport stelde dat ongelijkheid de geldmachine van de 21ste eeuw zou zijn. Ze zouden in de twee uitersten van de samenleving investeren: de top van de ladder zouden ze adresseren door hun geld in industrieën te investeren die de nieuwe globale elite dienen, zoals juwelen en jachten, en aan het andere uiteinde zouden ze investeren in de diensten die de armen dienen. Het was economisch opportunisme van de bovenste plank, zegt Peretti en hij confronteert Levkovich hiermee. Peretti: 'Right in the beginning the report says: "This imbalance in inequality", they are talking about what is coming, "expresses itself to the public in the standard scary global imbalances", basically inequality, "we worry less."' (Idem). Waarop Levkovich antwoordt: 'If you are telling people in 2005 this trend is going to be continuing and we worry less about social interest or we worry less about backlash issues, here you can buy these things and be in pretty good

Afb. 32, BBC, *The Super-Rich and Us* Episode 2 (2015). Screenshot van interview Jacques Peretti met Tobias Levkovich van Citigroup bank.

shape for the next five to ten years. Investors kind of like those kind of long calls. You can put it away, sleep at night and know that at the end of it you'll have money.' (Idem).

Het meest schokkende was nog dat ze zich niet alleen richtten op de superrijken maar ook op de allerarmsten. Citigroup zag dat er enorme mogelijkheden waren in de laagste rangen van de samenleving. Een kans om miljarden winst te halen op de rug van arme mensen. Chrystia Freeland, financiële analyst en auteur van *Plutocrats*, volgde de strategie van nabij op: 'What these Citygroup analysts observed was that the economy was dividing into two sectors. And their investing thesis was that in the part of the economy that this one percent was active in, you are going to see tremendous growth. And you would also see growth in the part of the economy that caters to poor people, because basically they

saw society being divided into the one percent and everybody else. And so on this investing thesis, you would invest a lot in any sector of the economy that serves the super rich. In luxury goods companies, in super high-end real estate... that kind of thing. And you would invest also in companies that serve the super poor. So maybe in a Walmart.' (Idem).

De middenklasse, die blut zou zijn, hadden ze schijnbaar over het hoofd gezien. Wanneer Peretti aan Levkovich vraagt wat de theorie die hij toen had ontwikkeld, de zogenaamde *Outlast Theory*, inhield, komt boven water dat ze bij Citygroup wel degelijk wisten wat met de middenklasse ging gebeuren: 'Well that the middle class would get squized the most. In other words the lower end of the income spectrum, would still get opportunities. On the other side you would have the wealthier ones continuing to invest and be able to take advantage of opportunities. Because they had the capital to risk.' (Idem). Peretti vraagt of Levkovich dan geen enkele vorm van verantwoordelijkheid of schuld voelt voor het halen van geld uit ongelijkheid en voor het geven van datzelfde aan hun klanten. Levkovich antwoordt daar doodleuk op: 'You can sit there and say, well, this may not meet everybody's social happiness criteria. But I have to deliver results or they are going to take that money and give it to somebody else, for the results. So it's not cynical, it's very practical. That is our job. We're supposed to try to help them make money.' (Idem).

Hoewel dit niet uit zijn antwoord zou blijken zat Levkovitch er toch een beetje beteuterd bij, toen Peretti hem die vraag stelde. Dit is een duidelijk voorbeeld van

Luyendijk's bewering dat amoraliteit het grootste probleem is in deze sector, want zoals ik in het hoofdstuk over deze schrijver ook aanhaalde, het enige criterium in deze amorele, op angst drijvende wereld is het maken van winst. Peretti is vooral verbouweerd over de juistheid van het rapport. Want tien jaar later ziet hij de *Outlast* maatschappij in actie in London. Hier tref je de twee uiteinden van de *Outlast* op slechts vijf kilometer van elkaar aan. Het ene uiteinde vindt je op Mount Street in Mayfair, de meest exclusieve straat van Groot-Brittannië en het andere slechts vijf kilometer daarvandaan in Brixton, dat barst van de economische activiteiten die de armen als doelgroep hebben. Wat opvalt wanneer Peretti Mount Street bezoekt en wat hij ook op een ander moment in de documentaire aantoot, is dat de superrijken rijker van de *bail-out* zijn geworden. Alsof het al niet schokkend genoeg is dat de bankensector en de superrijken winsten hebben gehaald uit de grotere ongelijkheid, hebben ze de winsten van de *bail-out* ook nog eens opgestreken. Ik vraag me af hoe lang mensen zich nog verder de dieperik in laten duwen voor het nog meer verrijken van de 'één procent'. Hoelang blijven de mensen zich laten bedotten?

Ook Piketty trekt aan de alarmbel. Hij gelooft dat ongelijkheid de samenleving fundamenteel aan het veranderen is: 'Inequality is not a problem in itself, up to a point it can actually be useful for incentives for growth, but when inequality gets to extreme, what historical evidence suggests is, that this is not useful anymore for growth.' (Idem). De extreme rijkdom van de superrijken zal ook onze

toekomst ingrijpend veranderen, denkt Piketty: 'You can say that the share of national wealth going to the top is of the order of 60 to 70 percent, the bottom half of society has very little net wealth, less than 5 percent, the very fact that we don't know how far this can go, is in itself a problem. If we don't do coordination in favor of fiscal transparency and fiscal justice, I think the long run looks a bit frightening.' (Idem).

8

ATKINSONS
OPLOSSINGEN VOOR HET
ONGELIJKHEIDSPROBLEEM

Anthony B. Atkinson, door Piketty ‘The Godfather of Inequality’ genoemd is al sinds de jaren 60 van de vorige eeuw onderzoek beginnen voeren over ongelijkheid (Piketty, 2015). In navolging van de publicatie van Piketty’s boek *Kapitaal in de 21e eeuw* is er een enorme mediabelangstelling geweest die de aandacht van wereleders getrokken heeft. Van de Paus tot Barack Obama tot Christine Lagarde, hoofd van de IMF, allen wezen ze in toespraken op het belang van dit probleem. Ze zeiden echter niet hoe dit probleem aangepakt kan worden. Er werd wel herhaaldelijk gepleit voor rechtvaardige groei, maar hoe dit bekomen kan worden blijft onduidelijk. Dit is de context die ertoe geleid heeft dat Anthony B. Atkinson zijn boek *Inequality: What can be done?* heeft geschreven.

Atkinson is ervan overtuigd dat er, ondanks het pessimisme dat rond dit onderwerp schijnt te hangen, wel degelijk oplossingen zijn die ongelijkheid kunnen reduceren en reikt in zijn boek vijftien concrete beleidsvoorstellen aan. Het boek begint met een diagnose, in het daaropvolgende deel formuleert Atkinson vervolgens vijftien beleidsvoorstellen, die hij dan tot slot in het laatste deel kritisch bekijkt door een reeks mogelijke bezwaren tegen deze voorstellen te belichten. In tegenstelling tot de sombere toekomst die Piketty schetst, wil Atkinson een optimischer verhaal brengen. De belangrijkste boodschap die hij met zijn boek wilt meegeven is dat de huidige niveaus van ongelijkheid niet onvermijdelijk zijn, dat dit niet wordt veroorzaakt door voor de mens oncontroleerbare krachten. Hij schrijft dat als we ongelijkheid willen reduceren, met de nadruk op

‘als’, er stappen zijn die genomen kunnen worden. Deze stappen zijn echter niet noodzakelijk gemakkelijk en ze komen niet zonder kosten. Ze vereisen het afschaffen van vastgeroeste economische en politieke praktijken. Onze leiders zullen buiten hun comfortzone moeten komen en het bredere plaatje moeten bekijken als ze serieus zijn over het aanpakken van ongelijkheid. Als dit zo is, zegt Atkinson, dan zijn er concrete maatregelen die uitgetest kunnen worden. Wel heeft Atkinson het nadrukkelijk over het reduceren van ongelijkheid onder zijn huidige niveaus als doel van zijn (verregaande) maatregelen, pretenderen het te kunnen brengen tot zijn gewenste eindbestemming of doen verdwijnen zou utopisch zijn. (Atkinson, 2015).

Veel mensen lijken te vinden dat de huidige mate van ongelijkheid buitensporig is, maar ze hebben verschillende meningen over in hoeverre mate ze het gereduceerd zouden willen zien. Atkinson’s boek is gericht op deze brede waaier van meningen en geeft de lezer de ruimte om te kiezen hoever zij willen meegaan in het door de schrijver uitgestippelde traject. Maar dat er iets aan gedaan moet worden staat buiten kijf en niet zozeer omdat de rijken rijker worden, schrijft Atkinson, maar omdat we er ook niet in lijken te slagen armoede aan te pakken. (Idem).

Om die redenen heeft Atkinson in zijn boek vijftien ambitieuze voorstellen geformuleerd. Hij beweert dat meer belastingen alleen niet zullen volstaan, dat staatsinterventie de economie niet zal doen krimpen en dat de globalisering ons niet verhindert om actie te ondernemen. In dat

licht heeft hij zijn voorstellen uitgewerkt. Deze kunnen onderverdeeld worden in vier groepen: meer belastingen heffen, meer uitgeven, werkgelegenheid en lonen, en kapitaal en rijkdom. In onderstaande tabel staan de vijftien voorstellen in een notendop en onderverdeeld in, de in vorige zin beschreven, vier groepen. (Idem, 237-238).

<p>Meer belastingen heffen</p> <p>Return to a more progressive rate structure for the income tax, with increasing marginal rates of tax up to a top rate of 65 per cent, accompanied by a broadening of the tax base.</p> <p>Introduce into the personal income tax an Earned Income Discount, limited to the first tranche of earnings.</p> <p>Change Inheritance Tax from a tax on giving to a tax on receiving, with a progressive lifetime capital receipts tax.</p> <p>Council Tax to be replaced by a proportional property tax based on up-to-date property assessments.</p> <p>Meer uitgeven</p> <p>Child benefit should be paid for all children at a substantially higher rate, and taxed as income.</p> <p>A participation (citizen's) income should be introduced, complementing existing social protection, with the prospect of an EU-wide child basic income. OR Restore social insurance to reduce dependence on means-tested benefits.</p> <p>Rich countries should raise their target for Official Development Assistance to 1 per cent of Gross National Income.</p> <p>Werkgelegenheid en lonen</p> <p>The government should adopt an explicit target for reducing unemployment, and offer guaranteed public employment.</p> <p>There should be a national pay policy: with the minimum wage set at the Living Wage, and a code of practice for pay above the minimum.</p> <p>The direction of technological change should be an explicit concern of policy-makers, encouraging innovation in a form that increases the employability of workers, emphasising the human dimension of service provision.</p> <p>Kapitaal en rijkdom</p> <p>(a) Introduce a distributional dimension into competition policy, (b) ensure a legal framework that allows trade unions to represent workers on level terms, and (c) establish a Social and Economic Council.</p> <p>The government should offer, via national savings bonds, a guaranteed positive real rate of interest on savings, with a maximum holding per person.</p> <p>There should be a capital endowment (minimum inheritance) paid to all at adulthood.</p> <p>Creation of a public Investment Authority, operating a sovereign wealth fund to build up the state net worth.</p>
--

Afb. 33, Atkinson, Tabel met vijftien beleidsvoorstellen (2015)

Atkinson eindigt zijn boek door te kijken naar de toekomst. Hij gaat na of er redenen zijn tot optimisme. Hij benadrukte in zijn boek het belang van het terugkijken in het verleden, maar hij gelooft niet dat we zijn teruggekeerd naar een wereld als die toen de Engelse Koningin Victoria nog leefde. Hij stelt immers dat de burgers van OECD-landen vandaag genieten van een levensstandaard die veel hoger ligt dan die van hun overgrootouders. De verworvenheid van een minder ongelijke samenleving in de decennia volgend op de Tweede Wereldoorlog is, volgens hem, nog niet volledig tenietgegaan. Op een globaal niveau is het grote verschil tussen landen die de Industriële revolutie hebben gevolgd en diegenen die dit niet hebben gedaan aan het verdwijnen. Feit is dat sinds de jaren tachtig de ongelijkheid sterk is gestegen, maar zoals Atkinson met zijn boek illustreert zijn er wel degelijk mogelijkheden om de ongelijkheid te reduceren en zal heel veel afhangen van nationale beleidsmakers. Zo stelt Atkinson vast dat bij de beleidsvoering het economische het sociale drijft, suggererend dat dit in de toekomst omgekeerd zou moeten zijn. Dan zijn er natuurlijk ook nog de 21ste eeuwse uitdagingen zoals de vergrijzing van de bevolking en klimaatverandering, maar volgens Atkinson liggen de oplossingen voor deze problemen in onze handen. Tenminste als we bereid zijn om de grote rijkdom van vandaag aan te wenden om deze uitdagingen aan te pakken en te accepteren dat grondstoffen minder ongelijk zouden verdeeld moeten worden. Als dit zo is, dan is er wel degelijk een voedingsbodem voor optimisme, concludeert hij. (Idem).

Naast Atkinson zijn er nog andere economen die oplossingen voorstellen. Zo is er de gerenomeerde econoom en voormalig Grieks minister van financiën Yanis Varoufakis. Deze zegt dat kapitalisme een gevaar vormt voor onze democratie. Hij heeft het over twee pijlers die onze samenleving sturen: de politiek en de economie. De politiek is begaan met de democratie, de economie heeft een wereld gecreëerd waar democratie niet speelt. Het probleem is dat de pijler van de economie nu het absolute overwicht heeft en de politiek stuurt. Waardoor je in de politiek kan zitten, maar geen macht hebt. Iets dat Varoufakis in zijn periode als financieel minister aan den lijve heeft ondervonden. Volgens Varoufakis worden financiële crisissen veroorzaakt door superrijken en multinationals die de politiek kannibaliseren. Iets dat moeilijk te weerleggen valt als je bekijkt wat *Reagonomics* en *Thatherism* de laatste drie decennia hebben veroorzaakt. Volgens Varoufakis is de oplossing deze pijlers met elkaar te verenigen zodat reële maatschappelijke problemen zoals ongelijkheid wél door overheden aangepakt kunnen worden. In zijn voorstel strijden kapitaal en arbeid niet langer tegen elkaar, zodat er een samenleving ontstaat die terzelfdertijd Libertarisch, Marxistisch als Keynesiaans is. Hij geeft enkele voorbeelden van hoe dit voorstel er dan in praktijk zou uitzien. Op schaal van een bedrijf zou kapitaal je van het ene bedrijf naar het andere volgen. Er zou geen opdeling meer zijn tussen diegenen die werken en niets van het bedrijf bezitten en diegenen die niet werken in het bedrijf, maar het bedrijf bezitten. Het bedrijf waar je op dat moment werkt zou dan

enkel bezit worden door diegenen die daar op dat moment werken. Zo zou er dus geen conflict meer zijn tussen kapitaal en arbeid, vermits loonarbeid zo een achterhaald concept wordt.

Op macroschaal stelt Varoufakis het volgende voor: ‘At the level of the global political economy, imagine for a moment that our national currencies have a free-floating exchange rate, with a universal, global, digital currency, one that is issued by the International Monetary Fund, the G-20, on behalf of all humanity. And imagine further that all international trade is denominated in this currency, let’s call it “the cosmos”, in units of cosmos, with every government agreeing to be paying into a common fund a sum of cosmos units proportional to the country’s trade deficit, or indeed to a country’s trade surplus. And imagine that that fund is utilized to invest in green technologies, especially in parts of the world where investment funding is scarce.’ (Varoufakis, 2015). Hij voegt eraan toe dat dat geen nieuw concept is. John Maynard Keynes had dit immers in 1944 op de *Bretton Woods Conference* al voorgesteld, alleen beschikten ze toen nog niet over de technologische mogelijkheden waar wij nu wel over beschikken, om het te kunnen implementeren. Varoufakis legt ook uit waarom zo’n wereld terzelfdertijd Libertarisch, Marxistisch als Keynesiaans is: ‘The world that I am describing to you is simultaneously libertarian, in that it prioritizes empowered individuals, Marxist, since it will have confined to the dustbin of history the division between capital and labor, and Keynesian, global Keynesian. But above all else, it is a world in which we

will be able to imagine an authentic democracy.’ (Idem).

Hoewel deze ideeën nog verregaander en niet zo concreet meteen implementeerbaar zijn als die van Atkinson, is Varoufakis toch optimistisch over de mogelijkheid van zo’n nieuwe wereld, maar dan moeten we wel allen onze politieke verantwoordelijkheid opnemen.

9

ROUSSEAU'S DIALECTISCH
PROCES VAN
CULTUURVORMING

Belangrijk in het aanpakken van het ongelijkheidsprobleem is het terugkoppelen naar de wortels ervan. Hier kan het belichten van boek *het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau* van R.F. Beerling een dankbaar middel zijn. Voor de voorstelling van de visie van Rousseau op ongelijkheid steun ik dus op de monografieën van R.F. Beerling. Hierin worden de centrale thema's van Rousseaus denken beschreven en wordt er een hoofdstuk gewijd aan gelijkheid. Dit hoofdstuk zal ik in dit deel toelichten. (Beerling, 1977, 119-142). Rousseau had het probleem met gelijkheid immers al aan de orde gesteld. De natuur leverde al geen gelijke verdeling en tijdens de overgang van natuurmens tot cultuurmens ontstonden er ook nog culturele ongelijkheden, merkte hij op. Het sleutelprobleem voor Rousseau vormde 'de vereniging of verenigbaarheid van de door hem vooropgestelde "natuurlijke" menselijke gelijkheid en vrijheid met de condities van het sociale en politieke leven' (Idem, 123). Gelijkheid en vrijheid hebben altijd op gespannen voet gestaan. Ze waren de basisbeginselen van de Franse Revolutie en bij het implimenteren van deze basisbeginselen na de revolutie is er dan ook, zeer korstondig, een ideale maatschappij ontstaan, zoals die in Rousseaus ogen zou hebben uitgezien. Namelijk een samenleving waar vrijheid en gelijkheid samengingen.

Rousseau ontwikkelde zijn theorie over gelijkheid op basis van een door hem opgestelde theorie van het beschavingsproces. Deze theorie houdt in dat de mens volgens Rousseau een leerproces ondergaat, een proces van socialisering, waarin de mens als natuurlijk wezen zich

ontwikkelt tot een sociaal wezen, tot een gesocialiseerde mens. Dit proces van socialisering is een dialectisch proces van menswording. De mens ondergaat drie stappen. De eerste stap is de natuurtoestand. In deze toestand is er nog geen sprake van gelijk-ongelijk en vrij-onvrij, omdat men dit enkel in relatie tot andere kan zijn. In de volgende stap is de natuurtoestand doorbroken door de socialisering van de mens. Doordat de mens een beschaafd, gesocialiseerd wezen is geworden, loopt het mis. Het is dan dat ongelijkheid onvermijdelijk boven komt drijven, vermits de mens dan in relatie tot anderen wordt geplaatst. De derde en laatste stap is die waarin het beschavingsproces zich voltrekt doordat de waarden, gelijkheid en vrijheid, van de natuurmens gerealiseerd worden. Dit is een toestand waar gelijkheid en vrijheid samengaan en vormt de synthese van de twee voorgaande stappen. (Idem, 119-125).

In de loop van de geschiedenis heeft men zich in het licht van het democratiseringsproces steeds opnieuw afgevraagd hoe gelijkheid en vrijheid gecombineerd kunnen worden, een dilemma dat nog steeds zeer actueel is. Zoals boven reeds aangehaald dacht men dit met de Franse Revolutie te kunnen, maar dat is nooit gelukt. De tweespiltsing in de ideologieënstrijd is er ook op geënt. Hier stelden de liberalen vrijheid en de communisten gelijkheid voorop.

Wat betreft ongelijkheid in de samenleving, had Rousseau ook al zeer vooruitstrevende inzichten. Hij zag in dat een absolute gelijkheid niet mogelijk is, maar dat een te grote mate van ongelijkheid schadelijk is voor de maatschappij. Ook wees hij al op de perverse effecten die geld in een

samenleving kan teweegbrengen en kan hij in die zin tot de premarxistische critici gerekend worden (Idem, 126-129). Rousseau ontwikkelde zelfs een utopie van de, in zijn ogen, ideale samenleving, waar vrijheid en gelijkheid samengaan. Hij gebruikt hiervoor het eiland Corsica. Hoewel deze utopie enkele interessante inzichten biedt, verliest het zijn kracht door enkele (te grote) abstracties. Het moet namelijk een samenleving zijn die afgesloten is van de rest van de wereld en hij schijnt te willen suggereren dat een zowel gelijke en vrije samenleving enkel mogelijk is door de samenleving terug te draaien tot op een bepaald voorindustriële punt. (Idem, 135-142).

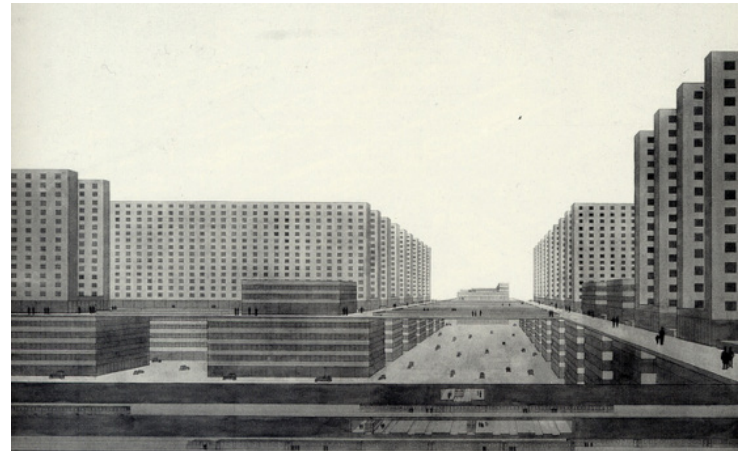
Rousseau zag de overschakeling van een relatieeloos nomadisch bestaan tot een sedentair bestaan als een cruciaal kantelmoment van de ongelijkheidsproblematiek. Voordat de mens sedentair ging leven, had hij niets of niemand om zich mee te vergelijken, bestond er ook nog geen min of meer geordende toestand en kan er dus ook nog geen sprake zijn van ongelijkheid of onvrijheid, stelt hij. Tegenwoordig leeft onder geologen de stelling dat de overschakeling van de mens naar een sedentaire levensstijl ook het begin is geweest van de onderwerping van de natuur door de mens, die geleid heeft tot de hedendaagse klimaatproblematiek en de benoeming van het huidige geologische tijdperk tot het antropoceen, een tijdperk waarin de aarde en de atmosfeer de gevolgen ondervinden van menselijke activiteit. Indien beide stellingen kloppen, is het opmerkelijk dat de twee grootste uitdagingen waar onze samenleving nu voor staat, eenzelfde beginpunt hebben. (Idem, 125).

De kloof tussen arm en rijk moet volgens Rousseau door wetten in de hand worden gehouden, maar terzelfdertijd merkt hij ook op dat deze wetten, die in theorie rechtvaardigheid moeten garanderen, in werkelijkheid door machthebbers worden ingezet als heerschappelijke instrumenten. Zo schrijft hij scherp: 'De universele geest van de wetten van alle landen is altijd het favoriseren van de sterke tegen de zwakke, en diegene die tegen zich diegene heeft die niets heeft: deze ongemakkelijke waarheid is onvermijdelijk en zonder uitzondering.' (Rousseau, 1762). Hoewel deze opvatting misschien te extreem is, valt niet te ontzien dat dit tot nadenken stemt bij het beschouwen van de onderliggende neoliberale agenda die het beleid de afgelopen drie decennia heeft bepaald. Deze neoliberale agenda heeft trouwens niet alleen een buitensporige ongelijkheid veroorzaakt, ook onze vrijheid heeft ze in gevaar gebracht. (Beerling, 1977, 126).

10

SOCIALE ONGELIJKHEID EN
DE GEBOUWDE OMGEVING

Rousseau werkte zijn ideale samenleving, die zowel gelijk als vrij is, uit in een utopie. Ook de eerste stedenbouwers in de 20ste eeuw werkten hun fundamentele ideeën in utopieën uit. Zo was Ludwig Hilbersheimer ervan overtuigd dat fundamentele ideeën over gelijkheid door architectuur moesten worden gerealiseerd. Zijn uitgangspunt was dat de architectuur van de stad volledig gedomineerd was door geldspeculatie en kapitalisme. Hij wenste vanuit een radicaal gelijkheidsdenken geïnspireerd door het communisme een gelijke stad te bouwen. Zo vereiste volgens Hilbersheimer de rationele organisatie van productie en reproductie, bijvoorbeeld van arbeid, een nieuw soort metropolis en ‘an end to the metropolis that is based on the principle of speculation and whose very organism can not free itself from the model of the city of the past despite all the modifications it has experienced, an end to the metropolis that has yet to discover its own laws.’ (Hilbersheimer 2013, 19).

Afb. 34, Ludwig Hilbersheimer, Hochhausstadt, (1924). Noord-zuid straat

Afb. 35, Ludwig Hilbersheimer, Hochhausstadt, (1924). Oost-west straat

De twee bovenstaande bekend geworden beelden van Hilberseimer verbeelden deze visie op de metropool. Architect en academicus Pier Vittorio Aureli beschrijft in het nawoord van het boek *Metropolisarchitecture* hoe Hilberseimer in de tweede helft van de 20ste eeuw opgepikt is geworden (Idem, 333-363). In dit nawoord geeft hij volgende, in het kader van mijn onderzoek zeer relevante, kritiek: ‘The most problematic aspect of research on the contemporary city is the total disconnection between, on the one hand, an understanding of architecture in relationship to urban form and, on the other, an understanding of architecture in relationship to political economy. Those who focus on political economy tend to view the role of architectural form as irrelevant in the development of the city; those who focus on architecture or urban design seem completely uninterested in engaging the political and economic forces that produce the city.’ (Idem, 362). Mijn onderzoek, en dit hoofdstuk in het bijzonder, kan gezien worden als een poging om de leemte in het architecturaal onderzoek, die Aureli hierboven beschrijft, op te vullen.

Daarom zal ik in het eerste deel van dit hoofdstuk ingaan op het merkwaardige artikel *Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission*, geschreven door architect Reinier de Graaf, partner van onder andere Rem Koolhaas bij OMA en hoofd van AMO, hun onderzoekstak. Vervolgens zal ik dan bespreken aan de hand van aflevering één van de Britse documentairereeks *The Super-Rich and Us* hoe ongelijkheid zich ruimtelijk in Londen manifesteert.

Architectuur als een tool van kapitaal

Op de site *Architectural Review* publiceerde architect Reinier de Graaf het merkwaardige artikel *Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission* waarin hij het historische ongelijkheidsonderzoek van Piketty linkt met de onwikkelingen en stromingen in de 20ste en 21ste eeuwse architectuur. Hij stelt, in het licht van de grootschalige vernietiging van grote sociale woningbouwprojecten en het wegebben van de sociale democratiën, waarbij elke notie van publieke architectuur mee vergaat, de vraag of er een alternatief is voor het bouwen van kapitaal. Na kort, maar krachtig in te gaan op Piketty’s ongelijkheidsstudie leidt hij hieruit af dat, als Piketty’s studie klopt, dan de 20ste eeuw niet meer dan een anomalie is geweest. Deze eeuw, de naoorlogse periode tot de jaren zeventig in het bijzonder, was dan slechts een korte onderbreking van de systemische logica van het kapitalisme, waar de cyclus van het genereren van alsmaar meer kapitaal uit kapitaal een niet te doorbreken cyclus blijft. En als dit zo is, vraagt hij zich af, dan waren de idealen van tijdens die periode dit misschien ook. Een periode die gekenmerkt werd door het hardnekkige geloof in vooruitgang, sociale emancipatie en burgerrechten kan zo, achteraf gezien, in de vuilnisbak van de geschiedenis gegooid worden volgens De Graaf.

De Graaf haalt vervolgens aan dat hij de weerklank van de socio-economische ontwikkelingen die Piketty beschijft sterk terugziet in de context van de architectuur van de door

Piketty beschreven periodes. Vooral de overeenkomsten tussen de socio-economische ontwikkelingen en de opkomst en teloorgang van het modernisme vindt hij frappant en hij beschrijft overtuigend waarom. Zo linkt hij de periode van vroeg tot midden jaren zeventig, waar de economische *output* niet meer groter begon te zijn dan de opbrengsten uit kapitaal en de conservatieve revolutie van eind jaren zeventig eerst in Amerika en vervolgens in Europa een neoliberale agenda doorvoerde en zo een nieuwe politieke wind blies, met het einde van het modernisme: ‘The conservative revolution first sweeps America and later Europe, forcing an agenda of economic liberalisation and the slashing of government spending. The size of the public sector is steadily reduced and large public housing projects become a thing of the past. This period essentially and concurrently marks the end of an unfettered belief in the merits of modern architecture. In 1972, the Pruitt-Igoe public housing estate in St Louis is demolished, an event that is generally heralded by critics as the “end” of modern architecture - and on a larger scale, the end of modern utopian visions for the city.’ (De Graaf, 2015).

Afb. 36, Minoru Yamasaki, Pruitt-Igoe, Saint Louis, U.S. (1954-1956)

Vervolgens beschrijft De Graaf hoe mensen door de dramatisch stijging van woningbezit en bijhorende leningen afhankelijk werden van de economische en financiële ontwikkelingen en haast niet anders konden dan hun politieke stem onvoorwaardelijk aan de neoliberale economische agenda van rechts te geven. Ook in de laatste decennia's ziet De Graaf een sterke overeenkomst tussen Piketty's werk en de architectuurwereld. Deze vormden een periode van grotere obrengsten uit rijkdom dan uit inkomen blijkt uit Piketty's observatie, hetgeen De Graaf weerspiegelt ziet in de vastgoedpraktijken van deze periode. Hij gaat zelfs nog verder in zijn Piketty analogie en vraagt zich af of er überhaupt wel iets is geweest als postmoderne architectuur. De 20ste eeuw bestond misschien niet uit een opeenvolging van architectuurstijlen, maar een verschuiving naar een fundamenteel andere rol van gebouwen. Waar voor de jaren

zeventig gebouwen overwegend konden gezien worden als een (publieke) uitgave, konden ze na de jaren zeventig overwegend gezien worden als louter een bron van inkomsten, een investering. Zo zegt De Graaf: ‘Once discovered as a form of capital, there is no choice for buildings but to operate according to the logic of capital. In that sense there may ultimately be no such thing as Modern or Postmodern architecture, but simply architecture before and after its annexation by capital.’ (Idem). Architectuur is een middel geworden om winst te genereren en de essentiële rol van architectuur, het bieden van onderdak, is hieraan ondergeschikt. Het is een middel om de kapitalistische machine draaiende te houden. Zo worden er in China gebouwen opgetrokken die niet eens bedoeld worden om bewoond te worden, maar om in beleg te worden. Op bepaalde plaatsen brengen gebouwen immers meer op als ze leeg zijn dan als ze bewoond zijn. Je hebt er bijgevolg spooksteden waar geen levende ziel te bespeuren valt. Er wordt er aan een weezinwekkend tempo gebouwd om de constructiesector draaiende te houden en zo het bruto binnenlands product hoog te houden. Dit alles creëert een enorme vastgoedzeepbel. Het gaat zelf zo ver dat er zelfs buiten China grote vastgoedprojecten (bijvoorbeeld in Istanboel) gerealiseerd worden en zelfs hele steden (bijvoorbeeld in bepaalde Afrikaanse landen) neergepoot worden voor Chinezen om in te investeren. Uiteindelijk vraag je je af hoe het mogelijk is dat sommige mensen zo naïef kunnen zijn om te geloven dat technologie de grote redder van de 21ste eeuw gaat zijn en dat ze niet zien dat

de kern van het probleem ons economisch systeem is.

Afb. 37, Reuters, near newly-constructed residential buildings, Hefei, Anhui province (2012)

Men zou kunnen stellen dat het kolonialisme, dat gezien kan worden als ontstaan vanuit een kapitalistische expansiedrang, de eerste internationale architectuurstijl heeft meegebracht. Nu lijkt het echter alsof een nieuwe vorm van koloniale architectuur, gestuurd door kapitaal, zich heeft gemanifesteerd. Zo is er de sluikkolonisatie van bepaalde landen in Afrika door China, het is een vorm van kolonisatie die we nog niet gedefinieerd of doorzien lijken te hebben. De neokoloniale architectuur kan bijvoorbeeld teruggevonden worden in de enorme vastgoedprojecten die Chinezen neerpoten als investeringsproducten in Afrikaanse steden. In bepaalde landen van dit continent worden zelfs hele steden naar Chinees model gebouwd (RUIMTEVOLK,

2015). Tijdens de studiereis naar Tanzania, die ik in het academiejaar 2015-2016 in het kader van mijn afstudeerproject deed, bezochten we Dar es Salaam. In deze stad in volle transformatie, is de invloed van de Chinese neokolonialisten ook te merken. Zo vormen hun gloednieuwe glanzende torens een sterk contrast met de nog niet ontwikkelde delen en barst het er van de Chinese investeerders.

Afb. 38, China International Trust and Investment Corporation (CITIC), Nova Cidade de Kilamba (2012)

Terugkoppeland naar De Graaf, is zijn opmerking dat architectuur een middel van kapitaal is geworden, dus zeker geen uit de lucht gegrepen stelling. Aan het einde van zijn betoog stelt De Graaf dat het *existenzminimum* een bevoorrechte

conditie lijkt te zijn geworden in de 21ste eeuw. Hij zegt dat in Piketty's voorstelling van de 20ste eeuw de welbekende notie van 'the short 20th century' nagalmt, de historische periode van de strijd tussen twee ideologiën, het liberalisme en het communisme. We zijn, als we Piketty moeten geloven, volgens De Graaf op onze terugweg naar een patrimoniale vorm van kapitalisme. In deze vorm van kapitalisme lijkt de missie van moderne architectuur: de poging om een waardige levensstandaard voor iedereen te bekomen; iets van het verleden te zijn en in dat licht concludeert De Graaf: 'Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its erstwhile ideological endeavour. Fifteen years into the new millennium, it is as though the previous century never happened. The same architecture that once embodied social mobility in béton brut, now helps to prevent it. Despite ever higher rates of poverty and homelessness, large social housing estates are being demolished with an ever greater resolve. Perhaps Piketty's theory, the final undoing of the 20th century, finds concrete proof in the methodic removal of its physical substance.' (De Graaf, 2015).

Ongelijkheid en de stad

In schril contrast met de idealen achter de bekend geworden beelden van de gelijke stad van Hilbersheimer die ik in het begin van dit hoofdstuk heb besproken, kan de hedendaagse stad gezien worden. In aflevering één van de Britse documentairereeks *The Super-Rich and Us* wordt duidelijk hoe zelfs de middenklasse in Londen uit de stad wordt verdrongen om plaats te maken voor prestigieuze vastgoedprojecten die hoofdzakelijk dienen voor de superrijken om in te investeren. (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 1, 2015). De stad wordt het bezit van investeerders, grondprijzen rijzen als gevolg de pan uit en daardoor wordt het kopen van een woning voor de rest onmogelijk.

Documentairemaker Jacques Peretti gaat in deze aflevering onder andere langs bij Thomas Piketty. Deze wijst op het gevaar van de grote ongelijkheid voor onze democratieën: 'The middle class is very important for the economy, because it is what also allows to develop mass consumption, to develop mass investment in construction and it has started to shrink to some extent in the past twenty or thirty years and I think it will be a major threat to our democracies if it was to continue shrinking in the coming decades.' Als schuldige voor de krimpende middelklasse ziet Piketty de groeiende concentratie van rijkdom in handen van de rijken: 'Are we going to continue in this direction of a shrinking middle class, it's difficult to know how far this can go. What is sure, is that in recent years, what we

observe in Britain and across countries, is that very top wealth holders, billionaires, have been rising much faster than average wealth and much faster than the size of the economy. You can see that if this continues for several decades, the share going to the middle class will decline.' (Idem). Peretti leidt hieruit af dat als we geloven dat een gelijkere maatschappij vooruitgang representeert, dit wordt bedreigd.

MIT-doctorandus Matthew Rognlie poneerde volgende interessante stelling in zijn kritiek op Piketty's ongelijkheidsstudie: 'Als we ongelijkheid willen bestrijden, moeten beleidsmakers dan niet eerder gaan focussen op de huizenmarkt, ruimtelijke planning en urbanisatie?' (Grommen, 2015). Maar ook Piketty zelf wijst in zijn boek op het belang van vastgoed voor het bouwen van socio-economische oligopolissen. Hij duidt één vorm van rijkdom in het bijzonder aan als een sleutel om zijn betoog over ongelijkheid te begrijpen: vastgoed (Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*. Translated by Arthur Goldhammer, 2014). Niet onbegrijpelijk als je weet dat volgens David Harvey 60 procent van 's werelds rijkdom in vastgoed zit. (Harvey, 2015). In de BBC-documentaire onderzoekt Peretti dan ook wat de rol van de vastgoedmarkt in Groot-Brittannië was in de sterke toename van de ongelijkheid van de afgelopen drie decennia.

Peretti zegt dat voor een groot deel van de twintigste eeuw de vastgoedmarkt in Groot-Brittannië werkte. Het aantal mensen dat een woning bezat nam toe en rijkdom werd verspreid doorheen de maatschappij tijdens dat proces. Sterker nog het was de grootste transfer van rijkdom van de

rijken naar de rest van de Britten in de Britse geschiedenis. Dit verhaal bleef echter niet duren. Sinds 2003 stakte het woningbezit. (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 1, 2015).

Zo haalt Peretti het voorbeeld van Oxford aan, waar vroeger de huizen drie keer het gemiddelde lokale inkomen kostten, terwijl ze nu elf keer het gemiddelde lokale inkomen kosten. Zo is Oxford nu één van de duurste plaatsen om te wonen in Groot-Brittannië. Oxford professor Danny Doorlinger is het ermee eens dat de daling in woningbezit centraal staat in de groei van ongelijkheid. Zo vraagt Peretti hem hoe belangrijk het bezitten van eigendom was tot relatieve economische gelijkheid? ‘Well, this was incredibly important. We went from a position of ninety percent of us renting, and only those who were monied owning, to a position where it was absolutely normal for the middle class to buy property. My mom and dad bought a house here for 4000 pounds in the seventies. To a position where it was normal in the working class to do this.’ (Idem). Peretti haalt aan dat de sterke opwaartse mobiliteit van de jaren zeventig nu is verdwenen en dat de gemiddelde Brit nu in een gehuurde flat woont, waarvoor ze tweemaal zoveel huur betalen als ze zouden voor de lening van een huis.

Deze evolutie is nergens zo duidelijk als in Londen. Daar worden luxueuze vastgoedprojecten aan de lopende band gebouwd. Deze projecten richtten zich op de superrijken, die gelokt worden door gepolijste promotiefilmpjes waar de nadruk wordt gelegd op het grote winstgevendende karakter van het investeren in dergelijk project. Deze peperdure

appartementen in hartje Londen worden bijgevolg massaal opgekocht door de nieuwe globale elite. En de gemiddelde Brit? Die kan zich dat natuurlijk niet permitteren en trekt weg. De grondprijzen in Londen vliegen immers de pan uit. (Idem).

Peretti wil er het fijne van weten en stapt naar Peter Reese, het voormalige hoofd van planning (1985-2014) van The City of Londen. U leest het goed, de man die aan het hoofd stond van de planning van de in hoofdstuk 4: *Luyendijk's analyse van de financiële wereld* en hoofdstuk 5: *Form follows finance* besproken Londense City. Deze man, die een grote impact heeft gehad in hoe Londen er vandaag uitziet, ziet buitenlandse speculatie als schuldige voor het opdrijven van de prijzen tot ver boven de mogelijkheden van de gewone Londenaar: ‘We have a housing bubble in London, that is fuelled by an almost limitless wave of international capital. There is no end to that supply. It is constantly being generated in Russia or in China or in the Middle East.’ Peretti vraagt of buitenlandse investeerders de gebouwen die ze er kopen dan als een thuis zien, waarop Reese antwoordt: ‘Investment in the residential real estate market in London, is perceived as even better than gold bricks, which you have to hide in a vault and can’t see. These things are out there, piled up and you can actually keep an eye on them. But ofcourse inside they are just containers for the same capital that you would normally otherwise put in a bank vault, which is why I refer to these as piles of save deposit boxes.’ (Idem).

Peretti haalt aan dat 70 procent van alle nieuwbouw residentiële vastgoedprojecten in het centrum van Londen

nu gekocht worden door buitenlandse investeerders. Reese zegt dat dit het volgende voor de normale Londenaar betekent: ‘The enclaves of the very rich are spreading over larger and larger areas. And not even areas where the super-rich are living, but where they are simply investing. How far can this go? How much can we give over to this desert of wealth before London seizes to work?’ (Idem). Ik vraag mij af hoe het zit met de architecten van deze residentiële vastgoedprojecten. Stellen die architecten deze praktijken dan niet kritisch in vraag? Bij dit bouwproces zijn hoe dan ook architecten betrokken, waardoor Rem Koolhaas’ volgende uitspraak misschien wel heel dicht bij de waarheid zit: ‘The market economy has eroded the moral status of architecture. It has divorced architects from the public and pushed them into the arms of the private sector.’ (Koolhaas, 2014)

Er wordt zo in Londen een nieuwe klasse van economische vluchtelingen gecreëerd oppert Peretti. Hij gaat op bezoek bij een groep alleenstaande moeders in Newham, een district in Londen, die uit hun huis werden gezet om plaats te maken voor zo’n nieuwbouw vastgoedproject, maar zij weigerden weg te gaan. Wat er daar aan het gebeuren is wordt er *social cleansing* genoemd. Een van deze alleenstaande moeders, Jasmine Stone, zegt het volgende: ‘It’s obvious what is happening. All these council homes and places are being demolished and are being build into glass buildings with luxurious apartment that nobody in the local area could afford.’ (BBC, The Super-Rich and Us. Episode 1, 2015). Zij worden dus gedwongen weg te gaan en alle instanties die

Afb. 39, BBC, The Super-Rich and Us Episode 1 (2015). Screenshot van interview van Jacques Peretti met twee vrouwen van de groep alleenstaande moeders uit Newham die weigerden hun huis te verlaten

ze raadpleegden zeiden dat ze er niets aan konden doen.

Het districtsbestuur van Newham had na publiek protest uiteindelijk beslist dat veertig van de vierhonderdvierendertig woningen mochten blijven staan en ze excuseerde zich voor de wijze waarop de vrouwen werden behandeld. Maar, zegt Peretti, het feit dat deze mensen al moeten vechten voor een plaats om te wonen, laat zien hoe laag de verwachtingen zijn komen te liggen. Peretti concludeert: ‘For this generation buying a property is a ridiculous dream. By 2032 Brittain will be a country in which the majority are renters. Getting hold of that key piece of wealth, property, will become ever more difficult.’ (Idem).

Deze nieuwe soort investeerders wilt dat steeds meer Britten gaan huren en dat is ook wat de markt steeds meer

zal verschaffen, stelt Peretti. Maar hij wijst er ook op dat deze trend niet alleen door steenrijke buitenlandse investeerders wordt uitgebuit, ook een groeiende klasse Britse superrijke vastgoedinvesteerders, de *buy-to-let baron* genoemd, doet dat. Peretti zegt dat Groot-Brittannië in twee werelden kan worden opgedeeld: de florierende *buy-to-let* markt en de anderen die op de vastgoedladder proberen te geraken, maar zich dit niet kunnen permitteren. Beide werelden zijn aan elkaar gelinkt, vermits de *buy-to-let* markt het onmogelijk maakt voor de rest om iets te kunnen kopen. Vastgoed betekent dus rijkdom in Groot-Brittannië en staat centraal in de stijgende ongelijkheid. De rijkdom van de superrijken breidt zo alsmear meer uit door het weg te nemen van de rest, concludeert Peretti. (Idem).

In deze context vraag ik mij af hoezeer onze samenleving dan nog verschilt van een feodale of moeten we de onze al een neofeodale samenleving noemen? Of is het enige verschil met de middeleeuwen dat de mensen toen geen vragen stelden bij de grote mate van ongelijkheid, omdat ze geloofden in het goddelijk recht van koningen?

Ongelijkheid en de architect

Welke rol spelen architecten in de polarisering van de maatschappij? Naast het bredere herzien van het architectenberoep, bijvoorbeeld dat de architect niet meer noodzakelijk gaat optreden als bouwer maar als tussenpersoon in maatschappelijke processen, kan de architect ook in de

huidige invulling van zijn beroep alternatieven bieden voor de ruimtelijke verschijningsvorm van de ongelijkheid. Dit bewijst het Nederlandse architectuurbureau MVRDV met het Waterwijk huisvestingsproject gelegen in Ypenburg, Den Haag. Zij hebben Waterwijk, een nieuwe wijk die uit een aaneengeschakelde groep eilandjes bestaat, mogen ontwerpen. Elk eiland bestaat uit een verschillende suburbane typologie: gesloten bouwblokken, patio-woningen,

Afb. 40, MVRDV, Ypenburg, Den Haag (1998-2005)

rijhuizen en luxe villa's. Het bureau tradt op als masterplanner van Waterwijk en architect van verschillende typologieën: Watervilla's, Haag Eiland en Patio Eiland. De wijk omvat verschillende suburbane typologieën om sociale diversificatie aan te moedigen. (MVRDV, 2015).

Architecten zouden de mogelijkheid moeten krijgen om een wereld te creëren waar we allemaal in willen leven en baat bij hebben, niet een wereld waar enkel een selecte groep mensen baat bij heeft. Maar veel architecten zijn nog steeds vastgeroest in een positivistische filosofie, waarbij een project vooral sterke commerciële en technische kwaliteiten moet hebben en de enige bekommernis is, of het project voldoet aan alle praktische vragen, maar waar elke vorm van dieper kritisch denken als tijdverlies en onzin wordt beschouwd. Het is vaak door zulke architecten dat architectuur gereduceerd wordt tot een vaandeldrager van de heersende sociale, economische en politieke macht. Vooral bij de architect is er nog steeds het sterke geloof in technologie als de oplossing voor al onze maatschappelijke problemen. Als we echter een duik nemen in de geschiedenis blijkt dat technologie nog nooit de oplossing is geweest voor de grote problemen waar een samenleving mee kampte. De architect zou meer dan ooit moeten inzien dat fundamenteel en kritisch denken essentieel is voor het bouwen aan de wereld van morgen. Hoopgevend is dat er een onderstroom van architecten is die het sociale bewustzijn van architectuur aan het herontdekken zijn. Zij zijn niet overgefocused op esthetische experimentatie, maar denken ook na over hoe ze als architect van dienst

kunnen zijn voor het aanpakken van reële maatschappelijke problemen en de sociale waarde van het beroep.

Zo geeft de Amerikaanse architect, professor aan de universiteit van Texas in Austin en schrijver, Larry Speck een interessante visie op architectuur: 'For me, urban design and building design are pursuits which involve a mining of everyday life in a particular culture for perceptions and messages about its values, ambitions, and future. Architecture and city-building must address particulars of place and culture. They must be firmly rooted in the tangible realities of their situation, the history, climate, geography, economy, technology, human behavior, and cultural life of their place. When distracted by an inordinate preoccupation with artistry or style, architecture becomes flaccid, generic, and far less powerful as a cultural force.' (Speck, 2006). Maar ook de wijze waarop OMA, Office of Metropolitan Architecture, zijn projecten benaderd is in die optiek interessant. Al hun projecten behandelen een sociale, politieke, economische of andere maatschappelijke situatie, waardoor de door hun geproduceerde architectuur in directe dialoog staat met de dingen die leven in een samenleving. In zulke visies op architectuur kan volgens mij een architect ook een belangrijke rol spelen in het aanpakken van ongelijkheid.

Daarom geloof ik dat het van groot belang is om verder na te denken over een nieuwe 21ste eeuwse invulling van het architectenberoep. De woorden van bekende Oostenrijkse architect Hans Hollein in 1968 waren in dit licht visionair: 'Architects have to stop thinking in terms of buildings only.'

Built and physical architecture, freed from the technological limitations of the past, will more intensely work with spatial qualities as well as the psychological ones. The process of erection will get a new meaning, spaces will have more consciously have haptic, optic and acoustic properties. A true architecture of our time will have to redefine itself and to expand its means. Many areas outside traditional building will enter the realm of architecture, as architecture and “architects” will have to enter new fields. All are architects. Everything is architecture.’ (Hollein, 1968). De herziening van het beroep die Hollein toen beschreef is nu meer dan ooit noodzakelijk. De architect moet zich afvragen hoe hij van dienst kan zijn in de 21ste eeuw. Uit veel zaken uit mijn onderzoek blijkt dat de invulling van zijn beroep in de 21ste drastisch zal moeten veranderen, zijn capaciteiten kunnen immers zeer waardevol zijn en zijn noodzakelijk voor het adresseren van de 21ste eeuwse grote uitdagingen.

De grote vraag is of architecten blijven toezien hoe architectuur een middel van kapitaal is geworden, er naïef in blijven meegaan (zoals de meerderheid lijkt te doen) of dat architecten hun beroep herdefiniëren en gaan zoeken hoe zij wel van dienst kunnen zijn in het aanpakken van de uitdagingen van de 21ste eeuw, waaronder ongelijkheid naast de klimaatverandering de grootste vormt. Architecten hebben de macht niet om in te grijpen in problemen die opduiken in hun vakgebied, lijkt in het voorafgaande steeds weer de conclusie te zijn. Stedelijke ingrepen overal ter wereld geven aanleiding tot frustratie van mensen. Zo was er bijvoorbeeld

de golf van opstanden in 2013 op het Taksimplein in Istanboel, die begonnen was als protest tegen de bebouwing van het Gezi Park. Hoewel deze problemen vaak rechtstreeks gelinkt zijn aan de praktijk van de architect, worden ze gezien als vraagstukken die architectuur in eerste instantie niet direct aanbelangt en meestal zijn de achterliggende oorzaken ook politiek of economisch getint. Het is dus de politiek of de economie die de plak zwaait in het domein waar de architect in opereert, waardoor hij machteloos is in het domein dat hem toebehoort en waarin hij expertise heeft.

Hoog tijd dus voor architecten om de inspraak die hen toebehoort op te eisen. De vraag is natuurlijk hoe hij oplossingen kan bieden voor de achterliggende processen die een rechtstreekse impact hebben op de uitoefening van zijn beroep? Hij moet dus ook voldoende inzicht hebben in deze processen en zich niet verschuilen achter zijn tekentafel, hij moet zich in deze vraagstukken durven te engageren en er zijn stempel op durven drukken. Het architectuurbureau OMA bewees met de oprichting van zijn onderzoeksbureau AMO dat dit mogelijk is en probeert met dit onderzoeksbureau een antwoord te bieden aan de groeiende invloed van domeinen buiten het directe veld van architectuur die een toenemende invloed hebben op architectuur zelf, zoals onder andere politiek, milieukunde en economie. Ik geloof dat zulke aanpak van fundamenteel belang is, want dit is een mogelijke manier waarop de architect een grotere rol kan spelen in het aanpakken van de 21ste eeuwse uitdagingen.

BESLUIT

Als architect kan men niet vertrekken vanuit visies die steunen op de autonomie van architectuur. Vandaar dat er de noodzaak is om andere disciplines bij architectuur te betrekken. In mijn scriptie heb ik onderzocht hoe we als architecten de mondiale toename van ongelijkheid, en haar ideologie en economisch systeem, kritisch kunnen belichten vanuit een democratische visie op het metabolisme en de architectuur van de stad. Mijn onderzoek op zichzelf toont verschillende manieren aan waarop dit kan, wat deze manieren verbindt is dat als de architect door een andere bril naar de zaken kijkt, hij verbanden kan zien en oorzaken van problemen kan achterhalen waarvan hij zich daarvoor niet bewust was. Hetgeen van essentieel belang is als hij met oplossingen voor deze problemen wil komen. Verder toon ik aan dat deze kritische belichting kan door het opbouwen van een internationaal netwerk, waar ik als toekomstige architect de eerste steen al van heb gelegd. Een klassieke architectuuropleiding lijkt niet langer te volstaan om architecten te gidsen door de alsmaar complexer wordende politieke en economische contexten. Architecten staan vaak tussen het beleid, dat gestuurd wordt door de politiek, en tegenwoordig vooral de financiële en economische wereld, en de burgers in. Ondanks dat de bouwsector een, zoals uit mijn onderzoek blijkt, niet te miskennen rol speelde of speelt in het ongelijkheidsprobleem, de financiële crisis en de klimaatverandering, lijkt de spilfiguur in deze sector, de architect, hierin volledig machteloos. Architecten gaan te gemakkelijk mee in de processen die sociale ongelijkheid

ruimtelijk vertalen. De stedelijke politiek, die wel degelijk tot hun domein behoort, geven ze al te gemakkelijk over in de handen van bouwpromotoren, investeerders en dergelijke. Als tussenpersoon doorzien ze deze zaken vaak wel, maar doen ze er meestal weinig aan. Toch zouden wij als architecten door ons out of the box en creatief denken tot oplossingen kunnen komen die anderen niet zien. Daarin kunnen wij het verschil maken. Wij kunnen die ideeën verbeelden en inschatten of ze praktisch haalbaar zijn. Zo kan ik, als jonge toekomstige architect, ook uit mijn onderzoek concluderen dat er een nieuwe relatie tussen bestuur en de gebouwde wereld nodig is, en dus ook een herdefiniëring van het architectenberoep, om ongelijkheid, maar ook de andere uitdagingen van de 21ste eeuw aan te pakken. Positief is dat er al architecten zijn die het bredere plaatje zien. Zij werken rond deze thema's en trachten het beroep te herdefiniëren. Enkele voorbeelden van zulke bureaus zijn: OMA, ZUS, Est-ce Ainsi, RE-ST, RAU, Dogma en Rotor. Zelf tracht ik dit ook te doen met mijn afstudeerproject. De locatie van dit project is Kigamboni, een district in de snelgroeïende Tanzaniaanse stad Dar es Salaam. De plannen voor het district zijn om wat er nu is volledig weg te vegen en zo plaats te maken voor een nieuwbouw *business district*, dat sterk geïnspireerd is op die van Dubai en vergelijkbare steden. Ik wil met dit project een alternatief bieden voor deze plannen door, in plaats van de huidige bewoners weg te drijven, hun cultuur en talenten in te zetten als tools voor transitie.

Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Atkinson, A. (2015). *Inequality. What can be done?*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Beerling, R. (1977). *Het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Broers, L. (2012). *Paul Verhaeghe: "We moeten naar een ander model!"*. via <http://www.mo.be/opinie/paul-verhaeghe-we-moeten-naar-een-ander-model> [geraadpleegd op 14 december 2014].

Bulté, A., en Lippens, J. (29.01.2013). Nog één keer naar assisen: gerechtspsychiater Roger Deberdt. *Humo*, p. 16-21.

Castoriadis, C. (1987). *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge, Mass.: Polity.

Cubero, A. B. (producer), en Cubero, A. B. (Regisseur). (2013). *The Competition*. Madrid: Office for Strategic Spaces (OSS).

De Bleeckere, S. (2015). *Levensbeschouwing democratisch belicht*. Kalmthout: Pelckmans.

De Dijn, H. (04.09.2010). *De oude cultuur van Danneels*, via

<http://www.standaard.be/cnt/6q2ulg04> [geraadpleegd op 4 oktober 2015].

De Graaf, R. (2015). 'Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission', via <http://www.architectural-review.com/rethink/viewpoints/architecture-is-now-a-tool-of-capital-complicit-in-a-purpose-antithetical-to-its-social-mission/8681564.fullarticle> [geraadpleegd op 18 december 2015].

Ehrenreich, B. (2010). *Smile Or Die: How Positive Thinking Fooled America And The World*. London: Granta Books.

Federal News Service. (2013). *Full transcript: President Obama's December 4 remarks on the economy*, via https://www.washingtonpost.com/politics/running-transcript-president-obamas-december-4-remarks-on-the-economy/2013/12/04/7cec31ba-5cff-11e3-be07-006c776266ed_story.html?tid=a_inl [geraadpleegd op 22 december 2015].

Ferguson, C., Beck, C., Bolt, A. (producers), en Ferguson, C. (regisseur). (2010). *Inside Job*. Verenigde Staten: Sony Pictures Classics.

Giroux, H. A. (2005). *The terror of neoliberalism: Rethinking the significance of cultural politics*. *College Literature*, 32(1), 1-E. via <http://search.proquest.com/docview/229577326?accountid=27889> [geraadpleegd op 10

november 2015].

Glancey, J. (2014). *Architect Rem Koolhaas: Our cities are the brainchildren of Reagan and Thatcher*, via <http://www.telegraph.co.uk/culture/art/architecture/10862921/Architect-Rem-Koolhaas-Our-cities-are-the-brainchildren-of-Reagan-and-Thatcher.html> [geraadpleegd op 14 november 2014].

Grommen, S. (2015). *Dit is de twintiger die Thomas Piketty het vuur aan de schenen legt*, via <http://www.demorgen.be/economie/dit-is-de-twintiger-die-thomas-piketty-het-vuur-aan-de-schenen-legt-b2dff961/> [geraadpleegd op 8 mei 2015].

Harvey, D. (2015). *Video: David Harvey at Dangerous Times Festival 2015 London*, via <http://davidharvey.org/2015/07/video-david-harvey-at-dangerous-times-festival-2015-london/> [geraadpleegd op 14 augustus 2015].

Hayek, F. (1949). *The Road to Serfdom*. Londen: IEA.

Heynen, H., Loecx, A., Cauter, L. D., & Herck, K. V. (2009). 'Dat is architectuur' *Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Hilberseimer, L. (2013). *Metropolisarchitecture*. New York: GSAPP Books.

Hollein, H. (2013). *Hans Hollein's Alles Ist Architektur (1968)*, via

<http://socks-studio.com/2013/08/13/hans-holleins-alles-ist-architektur-1968/> [geraadpleegd op 20 november 2015].

Inman, P. (2013). *Mild panic in the City as rate rise nears*, via <http://www.theguardian.com/business/economics-blog/2013/oct/24/mild-panic-city-interest-rate-rise-nears> [geraadpleegd op 29 december 2015].

Jans, E. (2015). *Het neoliberalisme: een spookverhaal?*, via <http://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/03/27/het-neoliberalisme-een-spookverhaal> [geraadpleegd op 15 augustus 2015].

Jennings, W. (2015). *A Folly For London*, via <http://www.jennings-photography.net/afollyforlondon/winners/> [geraadpleegd op 15 oktober 2015].

Kaika, M. (2010). Architecture and crisis: re-inventing the icon, re-imag(in)ing London and re-branding the City. *Transactions of the Institute of British Geographers.*, Volume 35 (Issue 4), 453-474.

Klein, N. (2014). *No time. verander nu, voor het klimaat alles verandert*. Breda: Uitgeverij De Geus.

Koolhaas, R. (2014). *Modernism in the Rearview Mirror*, via <http://www.architecturalrecord.com/articles/11201-modernism-in-the-rearview-mirror> [geraadpleegd op 4 mei

2015].

Koolhaas, R. (2014). *My thoughts on the smart city - by Rem Koolhaas*, via http://ec.europa.eu/archives/commission_2010-2014/kroes/en/content/my-thoughts-smart-city-rem-koolhaas.html [geraadpleegd op 21 december 2010].

Laborey, C., Evreux, M. (producers), en Laborey, C. (regisseur). (2013). *Mainmise sur les villes*. Frankrijk: Chamaerops Productions, Arte.

Lazzarato, M. (2012). *The Making of the Indebted Man*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Louisiana Channel. (2014). *Bjarke Ingels: Advice to the Young*, via <http://channel.louisiana.dk/video/bjarke-ingels-advice-young> [geraadpleegd op 16 januari 2015].

Luyendijk, J. (2015). *Dit kan niet waar zijn* (E-boek). Amsterdam: Atlas Contact, Uitgeverij.

Luyendijk, J. (2015). *Joris Luyendijk: Dit kan niet waar zijn*, via <http://sg.tudelft.nl/event/joris-luyendijk-dit-kan-niet-waar-zijn/> [geraadpleegd op 4 november 2015].

Moody's. (2015). *Management Team*, via <http://ir.moody's.com/bio.aspx?IID=108462&PID=273462> [geraadpleegd op 19

december 2015].

MVRDV. (2015). *Ypenburg*, via <http://www.mvrdv.nl/projects/ypenburg> [geraadpleegd op 4 januari 2015].

Nahon, B. en Ziv, I. (producers), en Ziv, I. (regisseur). (2014). *Capitalisme*. France: Zadig Productions.

Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century. Translated by Arthur Goldhammer*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.

Piketty, T. (2015). *Ongelijkheid: we kunnen er véél aan doen*, via http://www.standaard.be/cnt/dmf20151126_01991513 [geraadpleegd op 4 december 2015].

Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). *The Super-Rich and Us. Episode 1*. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). *The Super-Rich and Us. Episode 2*. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Regering Michel I. (2014). *Regeerakkoord - Accord de Gouvernement*, via http://www.premier.be/sites/default/files/articles/accord_de_gouvernement_-_regeerakkoord.pdf [geraadpleegd op 10 december 2015].

Rossi, A. (producer), en Rossi, A. (regisseur). (2014). *Ivory Tower*. Verenigde Staten: Participant Media.

Rousseau, J.-J. (1762). *Émile, ou De l'éducation. Livre IV - 15/20 ans : La puberté*.

RUIMTEVOLK. (2015). *Nieuwbouw 'ghost towns'*, via <https://ruimtevolk.nl/gezien/nieuwbouw-ghost-towns/> [geraadpleegd op 5 juli 2015].

Sanders, B. (2015). If the environment were a bank it would have been saved by now. via <https://twitter.com/sensanders/status/608348556915802114> [geraadpleegd op 24 oktober 2015].

Smith, N. (2014). *Neoliberalism*, via <http://www.britannica.com/topic/neoliberalism> [geraadpleegd op 12 augustus 2015].

Speck, L. (2006). *Architecture, Globalization, and Local Cultural Identity*, via <http://larryspeck.com/2006/01/04/architecture-globalization-and-local-cultural-identity/> [geraadpleegd op 18 december 2015].

Stiglitz, J. (2015). *The secret corporate takeover of trade agreements*, via <http://www.theguardian.com/business/2015/may/13/the-secret-corporate-takeover-of-trade-agreements#img-1> [geraadpleegd op 9 juli 2015].

Sudjic, D. (2006). *The Edifice Complex: How the Rich and Powerful Shape the World*. Londen: Penguin Press.

Tafari, M. (1976 (1973)). *Architecture and utopia: design and capitalist development*. Cambridge MA: MIT Press.

The Central Intelligence Agency (2010). *The CIA World Factbook 2010*. New York: Skyhorse Publishing.

The Financial Times. (01.10.2013). Interview Ben Lawsky. *The Financial Times*.

The School of Life (2015). *CHAPTER 1: CAPITALISM: CONSUMPTION: On the Dawn of Capitalism*, via <http://www.thebookoflife.org/welcome-to-the-dawn-of-capitalism/> [geraadpleegd op 25 oktober 2015].

The School of Life (2015). *How to Make an Attractive City*, via <https://www.youtube.com/watch?v=Hy4QjmKzF1c> [geraadpleegd op 18 september 2015].

Varoufakis, Y. (2015). *Yanis Varoufakis: Capitalism will eat democracy – unless we speak up*, via https://www.ted.com/talks/yanis_varoufakis_capitalism_will_eat_democracy_unless_we_speak_up/transcript?language=en [geraadpleegd op 25 januari 2015].

Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Verhaeghe, P. (2014). *Neoliberalism has brought out the worst in us*, via <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/sep/29/neoliberalism-economic-system-ethics-personality-psychopathicsthic> [geraadpleegd op 28 november 2015].

VPRO (2010). *Boeken: Hans Achterhuis: De utopie van de Vrije Markt*, via <https://www.youtube.com/watch?v=Gls6AkQ7guE> [geraadpleegd op 10 oktober 2015].

VPRO (2015). *Tegenlicht: Einde van bezit*, via <http://tegenlicht.vpro.nl/afleveringen/2015-2016/einde-van-bezit.html> [geraadpleegd op 14 oktober 2015].

VRT (2015). Zevende Dag 13 sept 2015.

WikiLeaks (2015). *Trade in Services Agreement - Press release*, via <https://wikileaks.org/tisa/press.html> [geraadpleegd op 20 juli 2015].

Zuidhof, P.-W. (2012). *Ayn Rand: Fountainhead of neoliberalism?*, via <http://krisis.eu/content/2012-1/krisis-2012-1-10-zuidhof.pdf> [geraadpleegd op 7 september 2015].

Žižek, S. (1989). *The sublime object of ideology*. Londen: Verso.

Afb. 1, Thornton M. L., via <http://marklascellesthornton.tumblr.com/#> [geraadpleegd op 16 augustus 2015].

Afb. 2, Thornton M. L., via <http://marklascellesthornton.tumblr.com/#> [geraadpleegd op 16 augustus 2015].

Afb. 3, Terrapol, via <https://www.behance.net/gallery/5550147/Neo-Feudalism> [geraadpleegd op 25 september 2014].

Afb. 4, Metropolis Magazine, via <http://www.archdaily.com/447141/the-fountainhead-everything-that-s-wrong-with-architecture/527cf92be8e44e95f6000005-the-fountainhead-everything-that-s-wrong-with-architecture-image> [geraadpleegd op 15 augustus 2014].

Afb. 5, Est-ce Ainsi, via <http://guillaumedesanges.com/spip.php?article128> [geraadpleegd op 15 december 2015].

Afb. 6, Est-ce Ainsi, via <http://estceainsi.net/en/0250.html> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 7, Est-ce Ainsi, via <https://vimeo.com/143853189> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 8, Est-ce Ainsi, via <https://vimeo.com/143101571> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 9, Est-ce Ainsi, via <http://estceainsi.net/en/0250.html> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 10, Est-ce Ainsi, via <http://estceainsi.net/en/0250.html> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 11, Willekens, G. en Thuwis, G. en Huisman, R. (28.11.2015). Studenten UHasselt in debat met Klimaatzaak. Het Belang van Limburg HBvLPLUS Klimaatpecial, p. 2.

Afb. 12, Getty, via <http://metro.co.uk/2015/11/07/breaking-armed-gunman-sighted-in-canary-wharf-confirm-police-5486785/> [geraadpleegd op 7 oktober 2015]

Afb. 13, via <https://secure.38degrees.org.uk/page/s/hm-treasury-give-the-banking-fine-to-the-nhs#petition> [geraadpleegd op 9 oktober 2015].

Afb. 14, Davidson, H., via <http://www.theguardian.com/business/2015/nov/17/city-of-london-to-get-new-skyscraper-as-the-pinnacle-gets-planning-permission> [geraadpleegd op 10 oktober 2014].

Afb. 15, via <http://www.hellou.co.uk/2015/11/the-best-photos-of-london-covered-in-a-thick-blanket-of-fog-66919/> [geraadpleegd op 15 december 2014].

Afb. 16, via <http://www.konbini.com/en/lifestyle/london->

[war-on-homeless/](#) [geraadpleegd op 17 januari 2015].

Afb. 17, via <http://asia.etbtravelnews.com/150892/value-retail-provides-unionpay-cardholders-with-exclusive-benefits-at-the-chic-outlet-shopping-villages-in-europe/> [geraadpleegd op 24 januari 2016].

Afb. 18, Satter, B., via <http://www.goodreads.com/book/show/5945505-family-properties> [geraadpleegd op 24 januari 2015].

Afb. 19, Daetwyler, R., via <https://aehistory.wordpress.com/2001/01/01/2001-30-st-mary-axe-swiss-re-building-london-england/daetwyler-rubber/> [geraadpleegd op 12 november 2015].

Afb. 20, Weir, B., via <http://www.dearchitect.nl/nieuws/2015/09/24/satirische-ideeenprijsvraag.html> [geraadpleegd op 17 december 2015].

Afb. 21, Weir, B., via <http://www.dearchitect.nl/nieuws/2015/09/24/satirische-ideeenprijsvraag.html> [geraadpleegd op 17 december 2015].

Afb. 22, Archizoom, via <https://jessevanwinden.wordpress.com/2011/05/24/mutant-architecture-the-complexity-of-utopia-makeability-and-continuity/> [geraadpleegd op 30 december 2014].

Afb. 23, Eigen beeldarchief.

Afb. 24, Wilco fotografie, via <https://wilcozpics.wordpress.com/2015/06/30/hotel-new-york-rotterdam/> [geraadpleegd op 20 december 2014].

Afb. 25, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 26, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 27, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 28, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 29, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 30, Reuters, via <http://www.ibtimes.com/asian-development-bank-revises-down-growth-forecast-developing-asian-markets-1414262> [geraadpleegd op 6 mei 2015].

Afb. 31, Knack (2014). Knack enquête: Ongelijkheid in België, *Knack*, nr. 50, pp. 1.

Afb. 32, Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). The Super-Rich and Us. Episode 2. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Afb. 33, Atkinson, A. (2015). Inequality. What can be done?. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Afb. 34, via <http://ciudadvertical-chicago.blogspot.be/> [geraadpleegd op 3 januari 2015].

Afb. 35, Grossstadt Architektur, via <http://www.artic.edu/aic/resources/resource/2084> [geraadpleegd op 4 januari 2015].

Afb. 36, via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pruitt%E2%80%93Igoe> [geraadpleegd op 10 februari 2015].

Afb. 37, Reuters/Stringer, via <http://www.reuters.com/article/us-china-economy-income-gap-idUSBRE90H06L20130118> [geraadpleegd op 1 maart 2015].

Afb. 38, Creative Commons, via <http://www.atlasobscura.com/places/nova-cidade-de-kilamba> [geraadpleegd op 1 mei 2015].

Afb. 39, Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). The Super-Rich and Us. Episode 1. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Afb. 40, MVRDV, via <http://www.mvrdv.nl/projects/ypenburg> [geraadpleegd op 15 juni 2015].

Afb. 41, Thornton M. L., via <http://marklascellesthornton.tumblr.com/#> [geraadpleegd op 16 augustus 2015].

